

Montserrat Clua i Fainé

**CULTURA, ÈTNIA I NACIÓ:
UNA APROXIMACIÓ A L'ESTUDI DEL
NACIONALISME DES DE L'ANTROPOLOGIA
SOCIAL**

Tesi doctoral dirigida pel
Dr. Ramón Valdés del Toro

Departament d'Antropologia Social i Cultural

Facultat de Filosofia i Lletres

Universitat Autònoma de Barcelona

2008

CAPÍTOL 3

LES TEORIES DEL NACIONALISME EN LES CIÈNCIES SOCIALS (2):

PARADIGMES CONTEMPORANIS

A partir dels anys seixanta les coses comencen a canviar. Els efectes de la descolonització i del nou ordre mundial es deixen sentir en les ciències socials en general i en l'estudi del nacionalisme en particular. En la seva última recopilació de teories del nacionalisme, Smith (2000) situa els anys seixanta com el moment d'aparició i màxim auge del paradigma que s'ha convertit en el predominant en l'anàlisi del nacionalisme: *“Sólo a finales de los años cincuenta acabó la preeminencia tradicional de los historiadores en los estudios sobre nacionalismo y se abrió este campo de investigación a académicos procedentes de una variada gama de disciplinas. Éste fue el momento exacto en el que tomó forma el paradigma clásico de la modernidad.”* (Smith 2000:53) Paradigma del qual les obres de Gellner, Nairn, Breuilly i Kedourie (per citar només els més coneguts) en serien les posteriors variacions o subtipus que es desenvoluparan als anys setanta i vuitanta: sociocultural, econòmica, política i ideològica, respectivament.

D'aquesta manera, encara segons la visió que ofereix Smith, en les dècades dels cinquanta i seixanta apareix un ampli ventall d'estudis referits a l'estudi de la nació i el nacionalisme, si bé el moment clau pel que fa a la producció sobre el tema serà la data de 1989 i la caiguda del mur de Berlín. La desfeta del bloc soviètic comportà, entre altres conseqüències polítiques, un augment de la presència dels conflictes nacionalistes, i generà una autèntica allau de produccions sobre etnicitat i nacionalisme i altres temes relacionats. Aquest esforç de producció no sempre ha resultat en un bon treball analític i encara menys en propostes explicatives generals sobre el nacionalisme. I en els darrers anys s'ha vist substituït per les tendències postmodernes que, justament, renuncien a l'elaboració de grans teories i a la possibilitat d'aconseguir explicacions globals pel fenomen nacional.

Com em sol passar quan llegeixo a Smith, estic plenament d'acord amb algunes de les coses que diu i, alhora, en profund desacord amb d'altres. Possiblement el problema de Smith és que no acaba de ser coherent en la datació que utilitza i, sobretot, que no

correlaciona l'evolució del pensament teòric sobre el nacionalisme amb els esdeveniments que s'estan produint en el món i respecte als quals, no em sap greu tornar-ho a recordar, els científics socials no n'estan al marge⁹².

Pel què fa al període que abasta aquest capítol, estem parlant d'una etapa que s'inicia als anys seixanta i que acaba en la nostra més immediata contemporaneïtat. Són més de quaranta anys on es produeixen successos prou importants com per tenir-los en compte, ja que permeten entendre millor els canvis que es produeixen en els processos nacionalistes, en l'evolució de les ciències socials i, finalment i com no podia ser d'altra manera, en l'aproximació i interpretació del nacionalisme que se'n deriva de tot plegat. El període al qual estem fent referència pot iniciar-se simbòlicament amb la construcció del mur de Berlín el 1961 i tancar-se amb el seu enderrocament l'octubre de 1989. Al llarg d'aquestes dècades el món ha canviat molt i el nombre d'estats independents ha augmentat en més d'un 50% (s'ha passat aproximadament de 120 a 185 països). Es podria dir que hem passat de viure els moments més durs de la guerra freda i la creació d'un món dividit entre dos blocs oposats – on el debat internacional s'entenia en termes d'Est-Oest –, a viure la seva fi i l'aparició d'un nou ordre mundial més incert. La dissolució del bloc socialista i del Pacte de Varsòvia fa canviar el caire del món i el conflicte internacional passa a ser entre occident i el món islàmic - el que Huntington denominà el "xoc de civilitzacions"-, una contraposició que s'expressa amb claredat per primera vegada amb la primera Guerra del Golf de 1991. Tot plegat no es pot tractar, com fa Smith (2000), com si res: el context social, polític i econòmic dels anys seixanta no té res a veure amb el dels noranta⁹³. Tampoc el marc intel·lectual amb què s'enfronta l'anàlisi teòrica.

⁹² Smith ofereix diferents datacions, a vegades fins i tot contradictòries entre elles, sobre la història de les teories del nacionalisme en el Prefaci, el Prefaci a l'edició espanyola i la Introducció del seu últim llibre, *Nacionalismo y modernidad* (Smith 2000).

⁹³ Al llarg de quatre dècades hem presenciat l'inici, desenvolupament i final de processos que han marcat el caràcter d'aquest període i que, en els seus moments més àlgids, no semblava que s'havien de resoldre de la manera com ho han acabat fent. El món ha estat testimoni de l'empresonament de Nelson Mandela el 1964, en els moments més durs de l'apartheid a Sudàfrica i el seu alliberament al 1990, quan es comença a desmantellar aquest sistema racista. S'ha viscut la creació de l'OLP i la seva aposta per la lluita armada al 1965, amb el liderat de Yàsser Arafat, però també hem viscut els acords d'Oslo i la mort dels seus principals promotors, Rabin (assassinat al 1995) i Arafat (mort el novembre de 2004). I hem passat pels moments més durs de la violència terrorista de l'IRA, que des de 1968 havia causat més de 3.100 morts, fins a la dinàmica de treves i negociacions que va acabar al 1998 amb l'acord de Divendres Sant, on per fi sembla que s'ha arribat a la pau a Irlanda del Nord.

De tota manera, comparteixo amb Smith la idea de que els anys seixanta signifiquen un canvi qualitatiu i quantitatiu en l'estudi del nacionalisme respecte als temps anteriors. Des del meu punt de vista és ara quan, per primera vegada, s'elaboren propostes teòriques que pretenen explicar el nacionalisme *per se*, d'una manera científica i que pretén no ser normativa (encara que no sempre s'aconsegueixi). És per això que he considerat que és en aquest moment en què es pot dir que comencen realment les teories sobre el nacionalisme. Darrera d'aquest nou interès pel tema hi ha un canvi de perspectiva important: per primera vegada alguns autors, encara en minoria, comencen a pensar que el nacionalisme no està acabat ni és un fenomen en declivi. Tot el contrari; quan, per influència dels autors modernistes, es passi a considerar el nacionalisme un fenomen fruit de la modernitat, es comença a percebre que anirà en augment a mida que aquesta i la industrialització avanci. En això Gellner (1963) és clarament un pioner, al ser un dels primers en advertir de la importància del nacionalisme en el món contemporani, anant a contracorrent en un entorn on encara predominava l'opinió general que considerava el nacionalisme un fenomen en vies d'extinció i on els temes d'interès eren la classe, la raça o el gènere, però no la nació⁹⁴.

També estaria d'acord amb l'afirmació de que és ara quan s'inicia el paradigma modernista del nacionalisme, una manera d'entendre el fenomen que s'ha acabat convertint en la més habitual i majoritària dins l'estudi del nacionalisme. Però no crec que siguin els anys seixanta el seu moment àlgid. El seu moment àlgid són justament als anys setanta i especialment els vuitanta, quan es publiquen les principals obres de Gellner, Kedourie, Hobsbawm, Anderson i el propi Smith. De fet, als anys seixanta, igual com ja començava a passar als cinquanta, el nacionalisme encara no és encarat ben bé com a fenomen per si mateix, sinó que apareix tractat una mica secundàriament, com un element que cal explicar per entendre el fenomen general de la modernització en els països descolonitzats, essent aquest realment el tema que interessa als teòrics. En el marc nord-americà (que serà l'espai de producció científica predominant d'aquest període), la sociologia utilitza com a model el cas dels Estats Units, i tendeix a subsumir la nació i el nacionalisme dins les categories més àmplies de "societat" i els seus patrons normatius. D'aquesta forma, quan els científics

⁹⁴ Advertiments que es van veure confirmats pels successos ocorreguts a l'Europa de l'Est arran dels canvis desencadenats per l'aplicació de la Perestroika de Gorbaxov a l'URSS, però que ni Gellner ni cap dels altres teòrics del nacionalisme havia pronosticat.

socials influïts pel funcionalisme comencin a interessar-se pel nacionalisme al Tercer Món, tendiran a considerar-lo una peça funcional que participa secundàriament en els processos més generals de canvi provocats pel desenvolupament. Caldrà esperar als anys setanta perquè, per fi, apareguin autors interessats *exclusivament* en explicar el nacionalisme. I no només per descriure'l històricament, sinó per intentar explicar les causes de la seva aparició i difusió pel món contemporani. És a dir, perquè finalment els teòrics es plantegin el *per què* de la seva presència i importància.

Pel què fa al context sociopolític que es vivia en un món dividit en dos blocs oposats, després d'haver passat els anys més durs de la postguerra, la dècada dels seixanta és viscuda en gran mesura com una època d'optimisme i d'esperança en les possibilitats de canviar el món. I això, lògicament, també té efectes en la producció científica. Com diu Geertz (2002:2)⁹⁵, "*was a period of after-the-war exuberance, when a wave of optimism, ambition, and a sense of improving purpose swept through the human sciences.*" Aquests aires de renovació i participació política són viscuts amb especial força als EUA, on la victòria electoral de J.F. Kennedy al 1961 va restaurar la dimensió heroica de la política americana, i va proporcionar als nord-americans un bagatge de promeses i esperances des de la convicció de que eren els guardians de la llibertat del món. Aquesta sensació de canvi no es limità a la política exterior, sinó que tingué també la seva correspondència interna amb els moviments en defensa dels drets civils de la població negra dels EUA, que van rebre un fort impuls en aquesta dècada i que visqueren un moment especial amb la figura de Martin Luther King i el seu discurs de 1963⁹⁶.

Però no només es vivien canvis als Estats Units. A Europa també hi havia moviments de demanda de drets civils, alguns dels quals coincidiren amb velles reclamacions nacionalistes, com és el cas de la mobilització de la minoria irlandesa

⁹⁵ Per ser rigorosos cal dir que aquesta afirmació de Geertz l'autor l'aplica a un període més ampli que inclouria els anys que hem vist en el capítol anterior. Concretament fa referència als anys que van de 1946 a 1960. Ell mateix diu que és una datació aproximada i movable, però jo crec que a més a més està fent referència a una situació específicament nord-americana, ja que els EUA va patir les conseqüències de la guerra d'una manera molt diferent a Europa (especialment en termes econòmics i humans). I que, per tant, pogué sentir-se més optimista o sentir-s'hi abans que no els intel·lectuals europeus.

⁹⁶ Aquest propugnava l'ús dels mètodes pacifistes de Ghandi, però el moviment negre també va tenir una variant nacionalista violenta amb els anomenats *Black Muslims* (creats a Detroit al 1932 però que tingueren la seva màxima difusió als anys seixanta amb la figura de Malcom X). Aquest moviment religiós nacionalista propugnava la creació d'una nació de l'Islam en la qual s'havia d'integrar la comunitat afroamericana dels EUA i així posar fi a la supremacia blanca.

catòlica (i que portarà a l'aparició de l'IRA a l'Ulster). El mateix Kennedy feu el famós discurs de Berlín de 1963, on intenta transmetre aquest aire d'esperança a una ciutat que acabava de viure la construcció del mur. Aquests aires de renovació i canvi es veieren afavorits pel pontificat del Papa Joan XXIII i el transcendental Concili Vaticà II, que van renovar profundament la doctrina social i les actituds polítiques de l'església, acostant-les a aquestes voluntats de canvi social i compromís polític que es vivien al carrer. El moment culminant d'aquest esperit de revolta foren els anys finals de la dècada, especialment l'any 1968, on les diferents manifestacions estudiantils a Europa i als EUA coincidiren amb la primavera de Praga (l'assaig de democratització dins del socialisme que aixafaren els tancs soviètics i que començà a desencantar a molts d'aquells joves universitaris idealistes). Així mateix aquests anys visqueren un important canvi pel què fa a les relacions de gènere i el paper de la dona, amb l'aparició dels moviments feministes i l'inici de l'anomenada revolució sexual que tingueren enormes efectes en la societat europea i americana del moment. Mentrestant, pel què fa als conflictes mundials més greus que es donaren en aquells anys destaquen, al costat de la guerra del Vietnam, la lluita palestina i la sud-africana.

En aquest marc geopolític global l'interès principal dels científics socials estarà centrat en el Tercer Món, un immens espai que s'acaba d'alliberar del colonialisme i que apareix com la gran esperança per a la construcció d'un món millor⁹⁷. I que es creu que cal ajudar per a que arribi als nivells de desenvolupament econòmic i polític de què ja gaudeix el Primer Món. Encara que a Europa hi hagi alguns nacionalismes que tornen a expressar-se amb certa força en aquells moments (com és el cas d'Escòcia i Irlanda al Regne Unit o Catalunya i Euskadi a Espanya), segueixen sense tenir l'atenció dels teòrics. Com diu Connor (1998:63), les diferents posicions polítiques a cada bloc coincidien en ignorar el nacionalisme: en el Primer Món, perquè es creia que aquest estava format per estats-nació homogenis i que la identitat de l'Europa futura seria supranacional i supraestatal; en el Segon Món perquè es creia en l'eficàcia de l'aparell soviètic per imposar l'internacionalisme proletari per a resoldre la "qüestió nacional"; i en el Tercer Món

⁹⁷ El 1960 és anomenat "l'any d'Àfrica", ja que passen a ser estats independents Camerun, Togo, Somàlia, la República del Congo, Txad, la República d'Àfrica Central, Madagascar, el Congo, Dahomey, Níger, Alt Volta, Costa de Marfil, Gabon, Nigèria i Mauritània. També es fa independent la Federació de Mali (abans Sudan francès i Senegal) que de seguida es trenca esdevenint Mali i Senegal. Fora d'Àfrica, cal destacar que també Xipre aconsegueix la independència aquell any.

perquè els estudiosos passaven per alt l'heterogeneïtat ètnica considerant-la efimera en la "construcció de la nació". En definitiva, doncs, són anys en què l'atenció està centrada en els països en vies de desenvolupament i l'enfocament predominant s'ocupa dels temes econòmics des de la perspectiva de la lluita de classes.

En aquest context, doncs, el tema del nacionalisme no es planteja com a prioritat d'estudi, si bé començarà a ser treballat arran de l'interès més generals pels fenòmens de desenvolupament econòmic i polític i les seves conseqüències socials en els països que estaven patint la descolonització i aconseguint la independència. No és estrany, doncs, que en aquest període prengui importància sobretot la sociologia i la ciència política nord-americanes, que esdevenen particularment actives al Tercer Món. Des de la seva visió optimista i intervencionista del món pretenien trobar les tècniques i receptes apropiades per reproduir el model d'estat-nació occidental a les antigues colònies. I per això s'aplica el model canònic de "*nation-building*", de gran èxit en les ciències socials just quan es produïa la descolonització d'Àfrica i Àsia i que va influir en els responsables de polítiques públiques d'occident (Pye 1957; Deutsch & Foltz 1963; Rokken, Salen & Warmbrunn 1971).

Des d'aquesta perspectiva, el nacionalisme era interpretat exclusivament com un fenomen dels països descolonitzats, la majoria de vegades amb la funció de substituir les formes de solidaritat social pre-colonials que havien quedat destruïdes amb el colonialisme. Utilitzant els mètodes quantitius de la sociologia moderna i processant les dades del món modern i contemporani, aquests autors ofereixen explicacions de tall sociològic que fan derivar la nació i el nacionalisme de les condicions socials i els processos polítics de la modernitat. En aquest període, doncs, és quan pren forma el paradigma clàssic de la modernitat. I és quan hi destaca la figura de Deutsch, que esdevé el principal element de continuïtat amb el període anterior (Deutsch & Foltz 1963; Deutsch & Merrit 1970). Es passarà, doncs, d'una etapa en què, recordem-ho, dominaven els historiadors amb uns treballs difusionistes principalment centrats en el continent europeu, a una nova etapa dominada per la sociologia política que fa treballs funcionalistes centrats en

els països descolonitzats. Hem substituït un enfocament geogràficament localitzat per un altre igualment limitat a una (altra) zona⁹⁸.

Però el moment àlgid en la producció teòrica sobre el nacionalisme es produeix després. Al llarg dels anys vuitanta apareixen models més generals i sofisticats sobre el tema que tenen interès en proposar teories exclusivament centrades en el nacionalisme. I el què és més important, que pretenen tenir una perspectiva general, oferir explicacions d'aplicació global. És realment durant aquests anys quan apareixen les propostes teòriques que tindran més influència en l'estudi actual del nacionalisme i quan escriuen els autors que n'esdevindran referents ineludibles. Aquest canvi es produeix bàsicament des d'Europa i el Regne Unit, retornant de nou el focus d'atenció al vell continent. Aquests propostes, a parer meu, no són com afirma Smith (2000:53) simplement variants del model modernista dels anys cinquanta. Si bé en són subtipus (en el sentit que tots ells s'inclouen en la línia general de situar el nacionalisme com un fenomen modern fruit de la modernitat), es produeix un canvi qualitatiu important respecte a les propostes teòriques anteriors: es comença a qüestionar l'entitat real de la nació. I aquest canvi de perspectiva no és una simple variant.

No és fàcil determinar quins són els elements històrics que expliquen aquest canvi en la perspectiva teòrica. Potser es tracta d'una reacció tardana dels teòrics als processos de descolonització que s'havien acabat de produir. Potser es deu al reactivament o l'aparició als països occidentals "estables" de l'anomenat *etnonacionalisme* (català, basc, irlandès, quebequès, flamenc, cors o bretó), alguns d'ells amb una forta càrrega de violència. Sembla com si el procés de descolonització i la fi de l'imperialisme empenyés a les minories ètniques d'Europa a reclamar la seva pròpia "descolonització". Aquestes demandes sorprengueren als anys setanta als especialistes que creien que després de la II^a Guerra Mundial el tema ja havia estat superat al vell continent. Potser hi té alguna cosa a veure, i això és important per a l'enfocament d'aquesta tesi, el sobtat interès pel tema de l'etnicitat que s'inicia als anys setanta a causa de la descolonització i el reconeixement de la pluralitat ètnica a les ciutats (i on destaca especialment la publicació de l'obra de Barth

⁹⁸ L'obra de Hayes de 1960 pot ser un exemple d'aquest traspàs d'un model interpretatiu a l'altre: tot i que encara presenta forts elements difusionistes, aplica ja criteris funcionalistes i interpreta que el nacionalisme substitueix o supleix la religió sobrenatural històrica i l'anhel de seguretat en el grup.

al 1969). O simplement és el resultat del desencantament intel·lectual pels successos mundials que portaren a la definitiva pèrdua de la innocència utòpica dels seixanta⁹⁹. Tot i els fets esperançadors que es produïren a la Península Ibèrica a meitat dels anys setanta (amb la “revolució dels clavells” a Portugal al 1974 o la mort de Franco i la transició de la dictadura a la democràcia a Espanya¹⁰⁰), en general el món viu aquells moments amb un fort desencant social i polític (amb l’ascens aparentment incontrolat de la carrera armamentística i el perill a una guerra nuclear) i de forta crisi econòmica amb la crisi del petroli.

Sigui com sigui, la combinació de tots aquests factors alhora porta a les ciències socials a un abandonament dels plantejaments funcionalistes, una obertura cap a nous temes i enfocaments (com ara l’interès per l’etnicitat) i a l’aparició de noves vies interpretatives des de la història, la sociologia i, com veurem després, també des de l’antropologia.

En certa manera és força paradoxal que siguin aquests anys, en què ja s’han acabat els moviments d’independència post-colonials i ja no es produeixen més moviments de fronteres, quan es produeixi l’etapa més creativa - intel·lectualment parlant - sobre el nacionalisme. Potser degut a aquesta “estabilitat” fronterera els treballs que es faran no són tant estudis de casos específics de nacionalisme com els que s’havien realitzat durant l’època d’entreguerres, sinó que s’intenta elaborar models força sofisticats per explicar el fenomen nacionalista en termes generals. La majoria d’aquests treballs s’inscriuen en el què hem anomenat el paradigma modernista, però, com ja he dit, hi ha un element diferencial molt important amb el modernisme dels anys cinquanta. Ara s’aplica una mirada escèptica que posa en qüestió una de les assumpcions bàsiques del modernisme “clàssic”: l’existència de la nació com a realitat empírica. Aquesta antiga consideració de la nació s’interpreta ara com una visió ingènua de la realitat. La nació esdevé ara un concepte inventat, una categoria imaginària i híbrida, una construcció social moderna sorgida del no res o, com a molt, recreada a partir de comunitats socials i culturals més

⁹⁹ Recordem que ja en els mateixos anys seixanta es visqueren tragèdies als EUA (com l’assassinat de Kennedy al 1963 o el de Luther King al 1968) que truncaren les esperances de canvi que s’estaven vivint.

¹⁰⁰ Que en el cas basc i català, coincidiran també als anys 80 amb el procés històric de formació de l’Espanya de les Autonomies.

antigues. En aquest marc crític, els anys setanta es revelen també com el moment en què els historiadors es fan més conscients de les estretes i polèmiques relacions que hi ha entre la seva disciplina i la construcció del discurs nacionalista. Es comença a denunciar que la història, o millor dit, la Història que s'escriu a cada país, forma part dels mecanismes usats pel nacionalisme per crear, recrear o justificar la nació i la seva presència com a poder polític legítim de l'estat (ja sigui assolit o bé desitjat). No és estrany que en aquests anys sorgeixin importants esforços per aclarir quina és la història "real" dels esdeveniments, inclosa la mateixa aparició del fenomen nacionalista i, sobretot, la de la nació com a concepte. Aquestes perspectives crítiques s'aniran desenvolupant de manera cada vegada més hegemònica al llarg dels vuitanta (Hobsbawm & Ranger 1983) i obriran el camí cap a les produccions postmodernes dels anys noranta, dedicades bàsicament a deconstruir la nació i el discurs nacionalista.

De tota manera cal tenir en compte que, en contra del què dóna a entendre el plantejament de Smith (2000), el paradigma modernista no és l'únic que apareix i es consolida en aquests anys de creació i canvi teòric. Al llarg de les tres dècades que van des dels seixanta fins als noranta, es formulen les diferents interpretacions contraposades del nacionalisme que configuren els paradigmes actuals i que responen a aquest auge de produccions teòriques amb models més generals i sofisticats sobre el tema. Totes aquestes propostes teòriques són les que veurem, breument, en aquest capítol.

El repàs acaba a les primeres dècades del nou segle XXI fent una mirada més superficial als autors més actuals per diverses raons. Una d'elles és que és difícil conèixer i, sobretot, avaluar amb suficient distància les produccions més recents. També és difícil situar-les en el seu context històric quan aquest és el nostre i amb prou feines l'acabem de viure, especialment quan es tracta d'uns temps tan incerts com els que estem vivint els darrers temps. Els anys noranta s'han caracteritzat per la creació de multiplicitat de nous estats que contradeien de forma radical el dogma de la intangibilitat de les fronteres, mantingut al llarg de gairebé trenta anys en què no s'havien creat ni modificat estats¹⁰¹.

¹⁰¹ L'inici de la Perestroika per part de Gorbtxov va fer caure, com les peces d'un dòmino, l'ordre soviètic i el seu domini als països de l'est, afectant des de la pròpia URSS (que veu com les diferents repúbliques, des del Bàltic fins al Càucas, van independitzant-se), fins a Alemanya (que s'unifica al 1990), passant per Txecoslovàquia (que després de fer la "revolució de vellut" al 1989 viu una separació no problemàtica en dos estats, Txèquia i Eslovàquia, al 1993) i Iugoslàvia (que viu una violenta desintegració que s'inicia a

D'aquesta manera, en l'última dècada del segle XX el nacionalisme torna a ser de nou al centre de l'escena política europea i mundial. En resposta als esdeveniments especialment tràgics dels Balcans, es produeix un augment considerable de publicacions al voltant del tema. I el què és més remarcable, s'instauren centres i institucions dedicats íntegrament a l'estudi del nacionalisme que promouen la recerca a partir de revistes especialitzades, cursos, seminaris i grups d'investigació específics¹⁰².

Ara bé, també és cert que aquesta millora quantitativa no ha comportat gaires novetats en termes de propostes explicatives originals o de superior abast explicatiu que la producció anterior. En aquest sentit, a parer meu, els anys setanta i vuitanta són molt més importants per a la comprensió del nacionalisme que els noranta. L'adveniment del postmodernisme en general en les ciències socials no hi ha ajudat massa. De moment les posicions postmodernes, tot i aportar elements importants per a l'anàlisi dels discursos que és important tenir en compte, no semblen afavorir gaire l'elaboració de propostes explicatives generals ni formulen explicacions alternatives sobre les causes i desenvolupament del nacionalisme. Caldrà esperar per veure si les coses canvien a la llarga i el nou mil·lenni ofereix novetats sobre el tema.

Com ja he advertit a la introducció de la tesi (v. capítol 1), aquesta part l'afrontaré no des del marc cronològic o disciplinar sinó a través de la contraposició de paradigmes. Es tracta d'una manera de tractar els autors i les seves diferents propostes que s'ha convertit en l'habitual i que utilitzen la majoria dels autors que han intentat fer una síntesi

Eslovènia al 1991 i acaba a Kòsovo al 1999, després d'una de les guerres viscuda més dramàticament a Europa, entre serbis, croats i bosnis). A aquesta història cal afegir-hi la independència de Montenegro de Sèrbia, que es va assolir (encara no oficialment) durant el 2006.

¹⁰² Destaquen sobretot dos nuclis d'investigació que en gran mesura representen l'oposició entre posicions modernistes i perennialistes. Per una banda hi ha la Central European University de Praga, amb un *Center for the Study of Nationalism*, dirigit des de 1993 per Ernest Gellner i on al 1995 es va organitzar una conferència al voltant del concepte de nacionalisme amb la participació dels més importants teòrics del moment com Hall, Armstrong, Mann o Hroch. V. Periwal (1995). Per l'altra hi ha l'ASEN, *Association for the Study of Ethnicity and Nationalism*, a la London School of Economics and Politics, on hi participen teòrics com Smith, Hutchinson, Connor o Guibernau i que cada any organitza un congrés i diferents seminaris i conferències. Aquesta associació publica un Butlletí i dues revistes, *Ethnic and Racial Studies* i *Nations and Nationalism*, publicada a Cambridge des de 1995. A part d'aquesta revista especialitzada en el tema hi ha dues publicacions més que hi estan relacionades: la fundada i editada per William Sagan, professor de Ciència Política a la Universitat de Colorado, *Nationalism and Ethnic Politics*; i la canadenca, fundada per Thomas Spira, *Canadian Review of Studies in Nationalism*. També s'hi pot incloure la revista apareguda al 1999, *National Identities* (Basingbroke). Finalment cal fer referència a una *Encyclopaedia of Nationalism*, publicada a Oxford al 2000, sota l'edició de Athena Leoussi i la supervisió d'Anthony D. Smith.

de les teories del nacionalisme¹⁰³. És una fórmula que permet simplificar la localització, aproximació i crítica als diferents autors, els quals queden classificats segons la seva proximitat a una manera d'enfocar el tema, més enllà de la disciplina a la qual pertanyin. Però l'opció de presentar les teories per paradigmes també pot ser problemàtica. Sobretot si és fa una tipologia excessivament simplificadora. Aquest és el cas de l'aproximació que en fa Smith, problema del qual ell mateix n'és conscient (Smith 2000:62-63). Si bé reconeix que magnifica deliberadament les diferències per treure a la llum algunes de les assumpcions antagòniques que s'han fet sobre les nacions i el nacionalisme, acaba construint uns models paradigmàtics ideals tant extrems que al final difícilment es troba cap autor que encaixi sense problemes en el paradigma tal com aquest ha estat formulat.

Un altre problema d'aquest tipus de tipologies és que es tendeix a construir els paradigmes com a contraposats i excloents entre ells, de tal manera que s'acostuma a oposar els *perennialistes* als *modernistes* i els *primordialistes* als *instrumentalistes*. Aquesta doble oposició també acaba assimilant la majoria de *perennialistes* amb els *primordialistes*, mentre que els *modernistes* tendeixen a fusionar-se amb els *instrumentalistes*. Però les coses no són tant senzilles i molt sovint les propostes teòriques no encaixen amb aquests models tal com han estat elaborats. Tot i la proximitat interpretativa que es dona entre algunes d'aquestes posicions, com veurem després ni tots els *perennialistes* són *primordialistes* ni tots els *modernistes* són *instrumentalistes*. I el que és més important: tampoc han de ser-ho. És força habitual trobar figures que, en contradicció amb aquesta voluntat de presentar els paradigmes com a autoexcloents, poden mostrar elements combinats de diferents paradigmes. I potser en aquestes posicions intermèdies o conciliadores està el camí per trobar, algun dia, una proposta teòrica general sobre el nacionalisme que satisfaci a tothom¹⁰⁴. De fet, la contraposició paradigmàtica revela que, més que en el propi concepte de nacionalisme, allà on realment hi ha més polèmica teòrica és en la concepció de la nació. La majoria de discussions no són sobre la

¹⁰³ Vegeu Smith (2000), però també Llobera (1999), Jaffrelot (1993), Calhoun (1993 i 1998) i Özkirimli (2000).

¹⁰⁴ De fet, sempre que llegeixo a Smith no puc deixar de pensar que exagera expressament les divergències entre les propostes teòriques per a caracteritzar-les com a més contràries del que són. I sobretot, per a fer-les radicalment excloents: sembla que cregui que si un està d'acord amb una part d'un dels paradigmes, necessàriament ha d'estar d'acord amb el tot, i això ja invalidaria la possibilitat d'arribar a una formulació específica alternativa. A vegades fa la sensació que és una estratègia per a poder presentar-se ell i la seva proposta *etno-simbolista* com la via intermèdia que ha d'acabar resolent el tema a partir d'unir les millors aportacions dels modernistes amb els mèrits dels perennialistes.

datació de l'origen del nacionalisme o les seves principals característiques (elements sobre els quals hi ha un cert consens general), sinó més aviat sobre l'existència de la nació i/o el sentiment nacional; tant en termes d'essència com de determinar quan es pot constatar la seva presència històrica. El què passa és que, lògicament, diferents concepcions de la nació també tenen repercussió en la forma d'interpretar el propi nacionalisme.

En tot cas, una aproximació paradigmàtica corre el risc de simplificar i fins i tot en alguns casos de “falsejar” les aportacions d'alguns autors. Aquests solen ser identificats d'una manera estàtica a un sol paradigma, a partir de la seva primera obra o la més reconeguda. I no sempre és possible integrar en el model classificador les modificacions o rectificacions de les primeres propostes que aquests autors hagin pogut fer en obres posteriors. Un cop col·locada l'etiqueta paradigmàtica, és difícil canviar-la. Sobretot perquè sovint es tendeix a usar com a referència per a conèixer als autors les síntesis que d'altres han elaborat de la seva obra –especialment les del mateix Smith –, i no sempre es llegeixen directament als autors citats. I perquè a voltes s'utilitza el fet de pertànyer o simpatitzar amb un o altre paradigma com una arma d'atac per llençar contra un autor rival, de manera que el debat acaba essent més sobre etiquetes que no sobre les idees de fons sobre el nacionalisme, que és el què en realitat hauria d'importar. Com si ser identificat com a *perennialista* o com a *modernista* impliqués elements normatius extrateòrics (és a dir, participar de posicions polítiques més o menys conservadores o més o menys favorables a la ideologia nacionalista). I com si aquests elements d'ideologia política, per si sols, invalidessin directament la qualitat explicativa de les propostes teòriques presentades.

Finalment, abans d'entrar directament a la revisió de les propostes teòriques, voldria ressaltar un element que és clau per a aquesta tesi. A partir dels anys seixanta, la revisió de les teories sobre el nacionalisme es va trobant, cada vegada més, amb la participació d'autors procedents de l'antropologia sociocultural. La presència de l'antropologia es produeix a partir de dues vies. Per una banda, a través de la participació de figures destacades que esdevenen referents indiscutibles en la construcció dels diferents paradigmes i que resulta que són antropòlegs; com és el cas de Geertz o Gellner. Per altra banda, a partir dels anys setanta el debat sobre el nacionalisme es barreja o s'encavalca en

gran mesura amb el debat que s'està produint dins de l'antropologia sobre l'etnicitat. Això es reflecteix en la pròpia terminologia utilitzada per etiquetar els paradigmes del nacionalisme, que coincideix amb la utilitzada en el debat sobre l'etnicitat. Estrictament parlant, el principal debat dins les teories del nacionalisme era entre posicions *perennialistes* i *modernistes*, el què aquestes discutien és l'antiguitat i realitat ontològica de la nació. És a partir de que es comença a analitzar l'ètnia i l'etnicitat com a elements a tenir en compte a l'hora de parlar de la nació i el nacionalisme, que el debat es comença a desplaçar i a assimilar amb el debat que en aquells moments s'estava produint dins l'estudi de l'etnicitat sobre l'essència de la identitat ètnica, entre *primordialistes* i *instrumentalistes*. No és estrany doncs, que molt sovint, quan en les síntesis teòriques del nacionalisme es parli d'aquests paradigmes es parli només d'etnicitat i poc o secundàriament de nacionalisme. Un bon exemple d'aquesta situació pot ser el resum que fa Llobera de les principals teories sobre el nacionalisme, on dedica dos apartats a parlar de les teories *primordialistes* i *instrumentalistes* (Llobera 1999:3-16). En aquest espai, Llobera parla de Geertz, Van den Berghe i Barth, entre altres, i les seves teories sobre l'etnicitat, però no diu paraula de com es relacionen aquestes amb el nacionalisme. És el gran absent d'aquests apartats, tot i tractar-se, justament, d'un treball que pretén oferir una síntesi de teories del nacionalisme.

En fi, tots dos elements, el debat sobre l'etnicitat i la presència dels antropòlegs en els estudis sobre el nacionalisme, posen sobre la taula la gran pregunta que guia aquesta tesi sobre quin és el paper que l'antropologia ha tingut i pot tenir en l'estudi del nacionalisme. És a dir, reforcen la hipòtesi inicial de la relació entre nacionalisme i antropologia i aplanen el camí per a la segona part de la tesi. Però això també significa que hi ha alguns autors que, tot i la seva importància pel desenvolupament dels estudis del nacionalisme, en aquest capítol només podran ser citats, ja que, al ser antropòlegs, seran tractats amb extensió posteriorment. Així mateix, pel que fa als *primordialistes* i *instrumentalistes*, en aquest espai hem limitaré a citar les característiques principals d'aquests paradigmes respecte a l'estudi del nacionalisme, ja que la seva relació amb els estudis sobre l'ètnia i etnicitat dins de l'antropologia serà tractada amb més detall en l'apartat dedicat a aquest tema del capítol cinquè de la segona part.

3.1. Perennialistes

La posició dels *perennialistes* estaria representada per tots aquells autors que, d'una manera més aviat indirecta, escrivien sobre el tema del nacionalisme abans de l'aparició del paradigma modernista als anys seixanta. Aquesta perspectiva es caracteritza per dues premisses que posteriorment seran les més criticades des del modernisme: per una banda, conceben la nació com una realitat empírica i històrica; per l'altra, consideren que la nació i el nacionalisme tenen orígens antics, amb una presència constatada des de temps molt remots. Els *perennialistes* enfoquen el tema assumint que *“las naciones son comunidades históricas básicas, a la vez antiguas e inmemoriales, y la consideración de que la conciencia y los sentimientos nacionales son elementos fundamentales de los fenómenos históricos y, de hecho constituyen sus principios explicativos básicos.”* (Smith 2000:54). En general es consideren *perennialistes* “clàssics” aquells autors que defensen una idea general sobre la naturalesa de les identitats nacionals com un fenomen recurrent en diversos períodes i distintes parts del món, fins i tot en l'antiguitat clàssica. En la dicotomia ideal entre *perennialistes* i *modernistes* que elabora Smith (2000:61-62), els *perennialistes* són descrits com aquells autors que afirmen que la nació és una comunitat cultural popular, persistent i immemorial, amb arrels històriques; una forma de solidaritat orgànica sense fissures, una forma de ser que significa posseir certes qualitats i que es basa en vincles ancestrals. En alguns casos s'entén que la presència d'aquest sentiment d'identitat ancestral al llarg dels segles indica que el nacionalisme ja existia en temps pretèrits. Altres autors, una mica més prudents, prefereixen anomenar nacionalitat a aquest sentiment, reservant el terme nacionalisme pel moment en què, d'una forma més o menys natural, aquesta nacionalitat adquirirà una consciència política i reivindicarà explícitament el seu dret a ser una nació a través d'un discurs nacionalista.

Aquesta seria la perspectiva adoptada per la historiografia popular que re-escrui la història de les nacions europees seguint aquests principis bàsics. S'ha dit d'aquests autors que haurien acabat acceptant les premisses bàsiques de les ideologies nacionalistes on estaven immersos. És a dir, que s'havien cregut el propi discurs nacionalista que afirma l'antiguitat de la nació; encara que es reconegui que a vegades aquesta es troba en un estat latent, com una princesa “adormida” que els nacionalistes tenien la missió de despertar.

Però també és la perspectiva que mantenien alguns dels més prestigiosos historiadors que pretenien analitzar el nacionalisme des dels seus orígens com Hans Kohn (1944) o Seton-Watson (1977). Uns orígens que en algunes ocasions es remunten fins als antics jueus o la Grècia clàssica. Aquests historiadors interpretaven la doctrina nacionalista des d'una postura difusionista i estudiaven els orígens antics de les diferents nacions europees i el paper que aquestes havien desenvolupat en la història, posant èmfasi en la seva expansió i influència sobre altres països. La majoria d'aquests autors tendeixen a ser també *primordialistes*, ja que expliquen la presència constant en el temps del nacionalisme a partir de la naturalesa primordial de certes adhesions culturals i d'identitat. Naturalitzen la nació i el lligam que hi estableix la gent, de manera que el nacionalisme apareix com el "resultat natural" del procés de despertar polític dels sentiments nacionals. La seqüència cronològica habitual seria, doncs: nació → nacionalitat → nacionalisme.

Però no tots els perennialistes són primordialistes. Especialment en els temps més recents, quan el primordialisme ha estat abastament criticat. Molts dels perennialistes que afirmen l'antiguitat de les nacions es neguen a considerar-les com quelcom "donat" per naturalesa i les entenen com a construccions socials històricament determinades.

Precisament un bon exemple d'una visió perennialista no-primordialista pot ser l'obra de Smith, especialment les seves primeres publicacions (Smith 1971 i 1973). Smith és un autor que, malgrat no ho reconeix explícitament, ha anat variant sensiblement els seus plantejaments al llarg de la seva extensa obra. Però una constant del seu treball que no ha abandonat en cap moment, ans al contrari, ha estat la reclamació d'uns precedents anteriors a la modernitat per poder entendre i explicar el nacionalisme. Si bé Smith sempre s'ha considerat un modernista crític (i és considerat el principal deixeble de Gellner, tot i que també ha estat influït per Kedourie), en realitat sempre ha estat en contra d'un modernisme radical. En la seva recerca d'un model explicatiu alternatiu construït sobre la base de factors que creu que aquests autors han deixat parcialment de costat, ha elaborat una proposta que barreja diferents elements i amb la qual no crec que Gellner i Kedourie s'hi sentissin gaire còmodes.

En el seu primer treball de recull de teories del nacionalisme de 1971, Smith no sols oferiria la seva lectura crítica dels diferents paradigmes explicatius, sinó que dedicava un capítol a exposar la seva pròpia interpretació del nacionalisme. I allí afirmava que han existit “nacions” i “estats-nació” en diversos graus de formació en diverses èpoques i països. L’obra està plena de referències a “nacions” antigues i fins i tot en la seva tipologia de variants del nacionalisme afirma que el nacionalisme podria existir de forma embrionària a les ciutats-estat gregues i també a Judea. Aquests serien exemples d’una antiga forma de nacionalisme que contraposa al nacionalisme modern. El primer tipus, que anomena “nacionalisme etnocèntric” (o també etnocentrisme), es donà en temps antics i medievals; en ell la nació es concebia com a centre del món i com un fenomen únic en quant a la seva significació. Per contra, la modernitat veu sorgir una nova forma de nacionalisme anomenat “policèntric”, l’origen del qual situa a l’Europa de després de la Reforma. Aquest nacionalisme, des de la Revolució Francesa, persegueix integrar-se en la “família de nacions” per trobar la seva identitat i ser part del concert internacional. Ja llavors Smith plantejava la importància de l’ètnia com a base sobre la qual es construeix la nació moderna, si bé en aquells moments situava en el concepte d’estat “científic” la clau explicativa de l’aparició del nacionalisme modern. Amb el temps Smith ha anat matisant els seus plantejaments, allunyant-se del paradigma perennialista “clàssic” en renunciar a parlar d’un nacionalisme pre-modern, al qual considerarà ja només com a simple etnocentrisme (Smith 1984)¹⁰⁵ i anant més en compte a l’hora de parlar de nació per a èpoques antigues. Però sense abandonar mai aquesta mirada històrica a “llarg termini”.

La posició perennialista va ser fortament contestada per la perspectiva modernista, la qual es construeix als anys seixanta justament com a reacció a aquests supòsits perennialistes que mantenien la majoria d’estudiosos d’entreguerres i dels primers anys de la postguerra. Però després d’uns anys de domini modernista, sembla que recentment alguns historiadors tornen a defensar postures *neo-perennialistes*. La diferència d’aquests perennialistes contemporanis respecte als seus predecessors “pre-moderns” és que, mentre els primers creien en l’antiguitat tant de la nació com del nacionalisme, els segons solen

¹⁰⁵ Tanmateix en la recent recopilació de teories del nacionalisme, tot i l’accent que posa a diferenciar les ètnies antigues de la nació moderna i remarcar la seva interpretació moderna del nacionalisme, repeteix aquesta definició d’un nacionalisme “etnocèntric” del món antic i un nacionalisme “policèntric” de la modernitat (Smith 2000:331).

acceptar la premissa modernista que el nacionalisme de masses és un fenomen modern. Però el que els fa neo-perennialistes és que neguen que la nació sigui també un invent modern creat pel nacionalisme. Segueixen argumentant que les nacions són una realitat anterior al nacionalisme modern i intenten documentar-ne el seu origen antic, especialment en l'Europa medieval. Consideren que no hi ha cap contradicció en afirmar que el nacionalisme modern és una ideologia que troba la seva primera manifestació en el canvi de segle XIX però que les nacions són una realitat ontològica anterior al sorgiment del nacionalisme, arrelades en les comunitats ètniques històriques de l'Edat Mitjana. D'aquesta manera, les arrels de la nació com a "comunitat imaginada", la identitat nacional i, fins i tot, un nacionalisme patriòtic incipient, estarien fermament ancorats en el període medieval. Aquest èmfasi en la profunditat històrica i l'aposta per una mirada de *longue durée* de l'origen de la nació els situa en una posició evolucionista auto-reconeguda i assumida (Llobera 1999:35-41)

L'autor més destacat en aquesta perspectiva és l'historiador **John Armstrong** (1982). A través de múltiples exemples de la història d'Europa i d'Orient Mitjà, es dedica a localitzar les modalitats d'emergència i de recomposició de les identitats ètniques que constitueixen, a parer seu, fenòmens recurrents durant un temps prolongat. Una de les virtuts de la seva proposta és l'aplicació de la perspectiva de Barth sobre la construcció de l'etnicitat, posant l'èmfasi en els complexos de mites i símbols per entendre com es construeix la identitat de grup per oposició amb un *altre*. Considera el nacionalisme modern com el resultat d'un cicle de consciència ètnica històricament anterior que s'ha anat desenvolupant al llarg del temps, de manera que la nació esdevé l'equivalent modern de la identitat ètnica preexistent. El problema però, és que no distingeix entre aquesta etnicitat de les èpoques premodernes i la nació de l'era nacionalista. Segons els seus arguments, el sentiment d'identitat seria el mateix en l'era pre-moderna que en la moderna; l'únic que canvia és la importància que pren en el període modern la identitat de grup per esdevenir la legitimació de les estructures polítiques. I, tal com revela el títol de la seva obra, *Nations before nationalism*, afirma explícitament que hi ha nacions premodernes abans de l'era nacionalista (si bé accepta que la ideologia nacionalista crearà noves formes de nació en l'era moderna).

En la mateixa línia estaria el treball del medievalista hongarès J. Szücs(1986), que en la recerca de la formació de les “nacions” europees a l’Edat Mitjana, busca els orígens de la “nació” hongaresa en els textos medievals. I més concretament, en una *Gesta Hungarorum* redactada entre 1282 i 1285 per un clergue de la cort de Ladislau IV, en la que observa un procés de construcció ideològica del nacionalisme conforme a les regles de la “invent de la tradició” de Hobsbawm & Ranger (1983). Més recentment es multipliquen els treballs d’historiadors clàssics i medievalistes que busquen nacions en èpoques premodernes i que posen en dubte la modernitat de les nacions, desafiant així la teoria modernista clàssica. Autors com Steven Grosby (1991), Liah Greenfeld (1992), Doron Mendels (1992) i Adrian Hastings (1997) afirmen explícitament que hi ha una continuïtat entre les comunitat ètniques premodernes i les nacions modernes. I decanten així el debat sobre la presència perenne de la nació argumentant casos històrics com els jueus de l’Israel del segle VII a.c. o els grecs clàssics. En alguns casos s’aplica un nacionalisme retrospectiu i s’afirma que no sols es pot documentar la presència de la nació en aquests períodes, sinó fins i tot la de moviments nacionalistes. Un exemple és l’obra de Brandon (1967) que afirma que els zelotes de la Judea romana eren guerrillers nacionalistes. Els treballs més recents, com els de Greenfeld o Hastings, no retrocedeixen tant endarrera, però defensen que la nació i el nacionalisme (entès com a sentiment i no com a discurs ideològic elaborat), es poden trobar ja a l’Anglaterra del segle XVI. Hastings (1997) planteja el paper que pot haver tingut el cristianisme en el desenvolupament de les nacions, mentre que Greenfeld (1992), en un treball que ha tingut un considerable ressò internacional, ofereix una mirada weberiana que situa l’origen del nacionalisme en les contradiccions estructurals inherents derivades del conflicte entre l’ordre de la vella societat (ordenada per jerarquies d’estatus) i la nova societat moderna (amb una mobilitat social molt més alta). El nacionalisme sorgiria amb la necessitat de crear una nova imatge de la societat moderna, basada els valors “meritocràtics” que legitimen aquesta mobilitat social. Els cinc casos històrics que estudia (Anglaterra, França, Alemanya, Rússia i els Estats Units) li serveixen per mostrar la diversitat de camins que ha seguit el nacionalisme en el seu camí cap a la modernitat. Més recentment Greenfeld (2001) ha portat a l’extrem la seva interpretació weberiana que posa l’accent en les causes intel·lectuals de l’origen de “l’esperit del capitalisme”. Utilitzant de nou una sociologia comparativa (en aquest cas analitzant les obres d’individus amb un rol intel·lectual prominent de Gran Bretanya, Holanda, França,

Alemanya, Japó i els EUA) ha plantejat, d'una manera clarament provocadora, que el nacionalisme no és un derivat de la transformació econòmica, ans al contrari; és el creixement econòmic sostingut el que es deriva del nacionalisme. Seria aquest últim el que generaria el nou conjunt de motivacions i valors ètics envers l'activitat econòmica necessaris per a que pogués emergir l'economia moderna¹⁰⁶.

Així doncs, la majoria d'autors que es mouen en aquest paradigma neo-perennialista neguen explícitament que el desenvolupament de l'industrialisme causi l'aparició de la nació tal com defensarà Gellner. Ans al contrari, afirmen que la nació té una existència prèvia ben documentada: *“The effects of industrial capitalism in the development of nationalism in Western Europe are much more difficult to ascertain with precision than many theoreticians would like us to believe. We have seen that there is no elective affinity between capitalism and nationalism. If we take the connection between capitalism and nationalism as a proposition concerning the development of nationalism in Western Europe, the evidence suggests that the process of industrialization made its appearance at a time when national identities were already there.”* (Llobera 1999:36)

El principal problema de la majoria d'aquests autors és l'ús que fan de la paraula “nació”, no sempre prou ben definida (o quan es defineix, no sempre prou consistentment mantinguda tal definició en el desenvolupament posterior dels arguments). Sovint confonen ètnia i nació, fins al punt de creure que demostrar la presència d'una identitat ètnica diferenciada en l'època moderna és el mateix que demostrar que la nació ja existia abans de la modernitat. La clau del debat està en com es defineix la nació i com es defineix l'ètnia, per veure com es distingeixen entre elles i, sobretot, per determinar com, quan i per què es passa de l'una a l'altra. Alguns autors consideren que les nacions són versions actualitzades de comunitats ètniques immemorials, mentre que d'altres afirmen que les nacions són identitats col·lectives que han existit, al costat de les comunitats ètniques, en totes les èpoques de la història de la humanitat.

¹⁰⁶ Per a un millor coneixement d'aquests autors, vegis els capítols 7 i 8 de Smith (2000). Una lectura resumida i en català de les idees principals de Greenfeld es pot trobar a Greenfeld (1999), *Nacionalisme i modernitat*.

El problema de la majoria d'aquests treballs serà, doncs, que no queden prou clares les diferències entre etnicitat i nacionalitat. I no distingeixen l'edat de les ètnies de l'edat de les nacions, com si hi hagués un continu entre les dues seqüències cronològiques. O bé, quan marquen la ruptura entre ètnia i nació, no sempre queda clar quin és el factor causal del canvi qualitatiu d'una categoria a l'altra. Aquesta confusió entre ètnia i nació pot explicar que, per extensió, se situï també sota l'etiqueta de perennialistes a qualsevol autor que argumenti que la nació està d'alguna manera relacionada amb el grup ètnic i que posi l'accent en aquest lligam ètnic que, per definició, s'assumeix que té un caràcter més perenne. És a dir, se sol confondre un perennialisme d'ètnia amb un perennialisme de nació, quan de fet no han de coincidir lògicament. D'aquesta manera es consideren perennialistes autors que, com Connor o l'últim Smith, potser caldria denominar modernistes (ja que assumeixen explícitament la modernitat de la nació i el nacionalisme), però que són situats sota el paradigma perennialista pel fet que intenten mostrar que la nació descansa en una base històrica molt anterior: l'ètnia¹⁰⁷.

A parer meu, aquesta assimilació d'aquests autors amb els perennialistes és un error greu que no permet entendre bé l'especificitat de les seves propostes teòriques. Justament allò que els diferencia de la resta és l'intent de conjugar la visió perennialista de l'ètnia amb la modernista de la nació, amb al voluntat de fer una síntesi explicativa definitiva. Aquesta confusió perjudica greument la possibilitat d'avançar en la comprensió del nacionalisme. Si bé és cert que aquests plantejaments coincideixen amb els dels perennialistes en l'aplicació d'una mirada de *longue durée* per explicar el nacionalisme, hi ha una diferència important entre, a) afirmar que la nació és anterior a la modernitat, i b) afirmar que la nació és moderna però que es basa en un grup ètnic que sí que pot ser pre-modern. Justament aquí està la crítica més important que s'ha fet als perennialistes: hi ha un salt qualitatiu important entre l'ètnia de la nació i és en aquesta distinció on cal situar l'anàlisi del nacionalisme.

¹⁰⁷ De fet el propi Smith és un dels principals culpables d'aquesta confusió, en tractar sota l'etiqueta de perennialistes a autors que reconeix que "*son teóricos que optan por una visión perennialista de la etnicidad (con algún aspecto primordialista) para después defender un enfoque modernista en el estudio de las naciones y el nacionalismo.*" (Smith 2000:283-84)

Des de la perspectiva modernista el concepte de “nació premoderna” que poden utilitzar Armstrong o Grosby per explicar les configuracions socials medievals té poc a veure amb el concepte de “nació” tal com va ser formulat en la modernitat. Aquesta nova entitat moderna, la nació, està definida per elements com la ciutadania, la cultura de masses o l’educació que no estaven presents en les configuracions ètniques anteriors. Per tant, no estem parlant de dos tipus de nació, sinó de dues entitats diferents, marcades històricament, i de les quals només la més moderna s’anomenaria nació.

El perennialisme, doncs, no tant sols no tindria en compte els canvis que històricament ha tingut el propi concepte de nació, sinó que acabaria analitzant la formació de les “velles nacions” occidentals assumint el propi discurs nacionalista. D’aquesta manera aplicara una interpretació anacrònica, quan no directament teleològica, en fer aparèixer aquests primers estats-nació gairebé com a predestinats, com el resultat natural d’una nació objectiva preexistent. Com critica Reynolds (1984:251-53): *“Surge una distorsión aún mayor debido a que la creencia en la realidad objetiva de la nación inevitablemente distrae la atención de sí misma: puesto que la nación existe, creer en ella no significa adherirse a una teoría política, sino simplemente reconocer un hecho. (...) Así, se considera que esta nación preexistente se mueve a través de la adquisición de la ‘conciencia nacional’ para encontrar sus propias y legítimas fronteras en la nación-Estado.”*¹⁰⁸

Sigui com sigui, penso que els autors que, tot i reconèixer i reivindicar la importància del passat ètnic, entenen que no es pot parlar de nació en l’època pre-moderna, no poden ser simplement etiquetats com a perennialistes. I per aquesta raó els tractaré com un altre paradigma, al qual anomenaré (seguint la denominació que emprà Smith per classificar el seu propi treball), com a *etno-simbolistes*¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Citat per Smith (2000:308).

¹⁰⁹ D’alguna manera, l’error que han comès alguns teòrics de situar a Smith en el paradigma perennialista és més excusable donat que en el passat aquest autor ofería una explicació del nacionalisme clarament des d’aquesta perspectiva. Però també és el resultat de la confusa i contradictòria forma que té el propi Smith d’exposar les seves idees. A part de en la seva teoria explicativa del nacionalisme, la forma de pensar de Smith es reflecteix en l’anàlisi que fa dels diferents autors. I llavors ofereix arguments contradictoris: mentre que en la crítica als primordialistes els retreu que no són capaços de distingir el canvi que hi ha entre l’antiga ètnia i la moderna nació, en el capítol dedicat als etnosimbolistes (és a dir, el paradigma construït bàsicament per ell mateix) afirma que Hastings i altres medievalistes, amb els seus exemples sobre l’Anglaterra i la França dels segles XIV i XV, *“nos brindan la prueba definitiva de la antigüedad del concepto de nación y la*

Voldria acabar aquest apartat remarcant com tant en un cas com en l'altre, perennialistes i modernistes apliquen una idea d'ètnia com si fos un subjecte no problemàtic. Sovint sense aclarir ni com entenen el concepte, ni a través de quins criteris poden determinar la presència de grups ètnics i identitats ètniques clares en l'era premoderna europea. D'aquesta manera, se sol aplicar una mirada essencialista i primordialista del grup ètnic malgrat les crítiques que posteriorment s'han fet a aquest tipus d'aproximació a l'etnicitat.

3.2. Primordialistes

Com he apuntat anteriorment, la majoria de perennialistes, especialment els "clàssics" (és a dir, els autors anteriors als anys setanta) eren també *primordialistes*. Això significa que aplicaven una interpretació de la nació segons la qual aquesta era el resultat d'uns lligams primordials (basats en la sang, la raça, la religió...) que generen adhesions irracionals i inevitables de manera "natural". De manera que la identificació amb el grup ètnic o nació esdevé un fet donat. Però molt sovint aquesta interpretació primordialista és més implícita o subjacent que explícita, ja que l'objectiu de la majoria dels autors perennialistes era demostrar la presència d'aquests lligams al llarg del temps, sense plantejar-se les causes de la seva existència. Serà a partir dels anys setanta, quan les teories del nacionalisme començaran a relacionar la nació amb el grup ètnic, quan es començaran a plantejar explícitament quines són les fonts emocionals de l'adhesió a la nació. Aquest debat, com ja hem dit, es nodreix i alhora es confon amb el que s'està produint en aquells moments en els estudis sobre etnicitat entre *primordialistes* i *instrumentalistes*. És per això que quan es parla de la perspectiva primordialista del nacionalisme, molt sovint s'acaba fent referència a propostes teòriques sobre etnicitat, suposant que són extensibles a l'explicació del nacionalisme. Però en realitat aquestes propostes elaborades per explicar l'etnicitat no solen prendre el nacionalisme com a tema específic d'estudi. I no sé fins a

naturaleza del sentimiento nacional, así como sobre la continuidad histórica de naciones concretas." (Smith 2000:306). I prossegueix amb la distinció de Seton-Watson (1977) entre nacions "velles i contínues" i "nacions noves".

quin punt és legítim fer-los entrar en el debat sobre el nacionalisme si aquest no era el seu objectiu.

De tota manera, sí que hi ha hagut alguns intents d'elaborar una explicació del nacionalisme des d'una perspectiva primordialista. Aquests s'han fet bàsicament a través de dues vies d'aproximació diferents: el primordialisme cultural i el primordialisme biològic.

3.2.a. Primordialisme cultural

El primordialisme cultural té un precedent als anys cinquanta en l'obra de **Edward Shils** (1957). Shils va esbossar una primera aproximació al primordialisme quan va observar que en els lligams familiars hi ha una “qualitat relacional” significativa que només podia ser denominada com a primordial. I això és així perquè hi ha un significat inefable atribuït als lligams de sang. Shils estableix una distinció entre els vincles públics (de l'estat i altres institucions modernes) i els vincles privats (de la família, la religió i els grups ètnics), que s'aproxima a la distinció de Tönnies entre *comunitat* i *associació* (Clua 1998).

Aquesta primera idea fou formalitzada posteriorment per Geertz (1963a), que és el primer en fer explícitament una proposta primordialista per explicar el nacionalisme¹¹⁰. Geertz és actualment un dels principals antropòlegs de referència en el panorama internacional de manera que sempre val la pena veure què diu. En aquest cas m'interessa treballar-lo amb més profunditat quan parli dels antropòlegs, de manera que ara em limito a apuntar el què va significar la seva posició primordialista. Contràriament al què se suposa que hauria de ser el més lògic (l'associació entre primordialisme i perennialisme), en termes generals es pot dir que la postura de Geertz s'inscriu dins de la teoria modernista ja que considera el nacionalisme com un fenomen fruit de la modernitat. Però en contrast amb la posició optimista dels modernistes dels defensors de la “construcció de la nació”, els primordialistes solen considerar el nacionalisme com una conseqüència nefasta i inevitable del procés de modernització. El nacionalisme és interpretat com el resultat de la

¹¹⁰ Se li atribueix a Geertz el terme “primordialisme”, si bé de fet ell en cap moment utilitza aquest terme en la seva obra, sinó que parla de lligams primordials.

tensió entre l'aspiració als avantatges d'una societat moderna (com el progrés material, les reformes socials, la ciutadania, ...etc.) i la pressió dels vincles "primordials" (de sang, raça, llengua, religió...etc.) que són irreductibles i irracionals. L'aproximació primordialista afirma que els lligams ètnics són "naturals", fixats en les experiències bàsiques que els éssers humans sofreixen en les seves famílies i altres grups primaris. Es tracta de dades culturals i físiques (especialment quan hi ha un fenotip diferenciat) que tenen una gran força en determinar la lleialtat de l'individu, i que mai poden ser reduïdes del tot. De manera que el nacionalisme apareix entès com l'adhesió política a la comunitat ètnica, en contra dels avantatges de l'estat modern, com una tragèdia inevitable i arrelada en els elements irracionals de la personalitat.

D'altres primordialistes més moderats han estat Fishman (1972), Horowitz (1985) i Connor (1998), els quals, tot i partir de la perspectiva modernista del nacionalisme, s'allunyen de l'ortodòxia constructivista típica dels modernistes al posar l'accent en els components psicològics i familiars de l'etnicitat i el nacionalisme.

Joshua Fishman va ser als anys setanta la principal referència en l'estudi sociolingüístic de la modernització del llenguatge en països en vies de desenvolupament. Fou a partir d'aquest interès que analitzà el nacionalisme dels Estats sorgits de les antigues colònies, donat el seu paper en l'estandardització i desenvolupament de la llengua de cada país.

En termes generals es pot dir que Fishman (almenys en la seva obra publicada al 1972), parteix d'una postura modernista molt propera a Gellner, ja que situa la modernització com la dinàmica estructural que crea el marc pel nacionalisme. El que passa és que, a diferència de Gellner, accentua la capacitat simbòlica i la importància de la llengua per als lligams primordials. Ara bé, encara que Fishman posa èmfasi en el llenguatge com a medi i missatge del nacionalisme (donada la seva alta càrrega simbòlica), deixa ben clar que no és el problema lingüístic allò que porta al nacionalisme: és el context de la modernitat el que fa aparèixer el nacionalisme i el que converteix la llengua en problema (allà on ja hi havia anteriorment diferències idiomàtiques importants).

Aquest èmfasi en la llengua com a element simbòlic primordial serà reforçat en la seva obra del 1980, on trasllada a l'Europa de l'Est l'anàlisi de la correlació entre etnicitat i llenguatge. Si bé en aquesta obra Fishman parla més d'etnicitat i nacionalitat que no pas de nacionalisme, el cert és que en ella reforça la visió primordialista i perennialista de l'etnicitat, fet que ha portat a Smith (2000:284-287) a etiquetar-lo com a perennialista. En tot cas, l'objectiu que guia Fishman és subratllar l'antiguitat i poder del lligam ètnic, el qual considera immemorial. I posa l'accent en el caràcter subjectiu i en part inconscient de l'etnicitat per explicar la seva capacitat mobilitzadora i la seva presència al llarg de la història.

Un altre exemple de primordialisme des d'una perspectiva modernista és l'obra de Connor (1998). Opino que **Walker Connor** és un autor que planteja algunes qüestions bàsiques que és necessari tenir en compte per afrontar amb èxit l'estudi del nacionalisme. Per aquest motiu mereix que li dediqui una mica d'espai. Si bé és cert que no té una gran producció escrita ni ha elaborat una proposta teòrica amb la rotunditat amb què ho ha fet Gellner, ha contribuït d'una manera important en el coneixement del nacionalisme, especialment des de la perspectiva primordialista. D'ell m'agrada el fet que, amb un estil clar i planer, posa sobre la taula elements clau per entendre el nacionalisme i que, sorprenentment, no es tenien en compte en els anys setanta, quan ell escrivia. Aquesta capacitat de preveure i entendre la importància del nacionalisme i la seva estreta connexió amb el fenomen ètnic el convertiren en un referent a tenir en compte. I, de fet, ha tingut una gran influència en les teories del nacionalisme, i no només dins de la ciència política¹¹¹.

Connor començà per apuntar, molt encertadament, que el principal problema per afrontar el tema del nacionalisme era terminològic. Els seus treballs es caracteritzen per un esforç constant de definició dels termes que és poc usual en les teories del nacionalisme i, per tant, encara més lloable. No en va ésser conegut principalment per ser el creador del terme "etnonacionalisme". Llàstima que els seus plantejaments quedaran en certa manera

¹¹¹ Un exemple de les repercussions de l'obra de Connor (especialment a la LSE, on va donar classes) és el llibre d'homenatge que va editar l'any 2002 un dels seus deixebles, Daniele Conversi (ed.), *Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism*, amb la participació de figures com Smith, Horowitz, Fishman, Safran o Spira.

estancats en una perspectiva excessivament essencialista de l'etnicitat, ja que Connor no ha estat capaç de desenvolupar aquestes primeres idees, que als anys setanta eren innovadores, cap a propostes més evolucionades que integrin les encertades crítiques que ha rebut el primordialisme des de llavors¹¹².

Connor té el mèrit de ser un dels pocs científics polítics que posà l'accent en la base ètnica del nacionalisme en una disciplina que fins aleshores havia prestat poca atenció a aquest fenomen. També és dels primers a denunciar que el model d'estat-nació homogeni que s'intentava aplicar en els països descolonitzats del Tercer Món¹¹³ era una fal·làcia que ni tant sols funcionava a les metròpolis que s'utilitzaven com a referència: "*Así, Europa occidental se pone como modelo de algo que no es, se esgrime como prueba de la posibilidad de conseguir en otros lugares algo que ni ella misma ha logrado.*" (Connor 1998[1972]:57). I posa multitud d'exemples concrets per demostrar-ho, inclosa una estadística sobre l'homogeneïtat ètnica en 132 estats del món que posteriorment serà àmpliament citada i utilitzada per altres autors¹¹⁴.

Justament en el concepte de grup ètnic i més exactament, de l'etnicitat, està la clau de la seva explicació del nacionalisme. En aquell moment Connor enfocava el tema des de la perspectiva de la ciència política, que veia el nacionalisme com un principi d'autodeterminació perniciosos que feia perillar l'estabilitat dels estats, que era l'objectiu últim que es perseguia. Però contràriament al què es solia fer en la seva disciplina en aquells moments, que assumia com a sinònims nació i estat, Connor qüestiona tal equació. Demuestra que no tan sols l'estat i la nació no són sinònims, sinó que generen dos tipus de

¹¹² Cal tenir en compte que el llibre de Connor, *Etnonacionalismo*, si bé fou publicat al 1994 (al 1998 en la versió espanyola) és una recopilació revisada i actualitzada de diferents articles escrits la majoria als anys setanta (el primer data de 1967). Cal tenir-ho en compte per entendre fins a quin punt, qüestions que ara semblen molt evidents i fins i tot superades, en aquells moments esdevingueren una alternativa als plantejaments que s'estaven fent. El què no s'entén és perquè, tractant-se d'una obra revisada al 1994 i que inclou alguns articles dels anys 1988 i 1991, encara s'hi mantinguin algunes afirmacions que als noranta han quedat força desfasades i que no incorpori propostes d'autors contemporanis que poden millorar les seves idees originals.

¹¹³ De fet, aquesta era la pretensió de l'escola de la "construcció de la nació", que era la que dominava en aquells moments en la seva disciplina i contra la qual escriu Connor. En aquest sentit, un dels seus textos més coneguts, "*Nation-building or nation-destroying?*", publicat al 1972, és una de les més fortes i consistents crítiques que s'han fet a aquesta escola, especialment en contra de la seva manca d'atenció a la força emocional del nacionalisme.

¹¹⁴ Si bé cal dir que en cap lloc explica Connor qui i com ha elaborat aquestes dades, començant per explicitar com s'ha definit la pertinença als grups ètnics que serveixen de referència per a fer l'anàlisi. V. Connor (1998[1972]:29).

lleialtats diferenciades: la lleialtat a l'estat o país al qual es pertany (allò que en aquells moments es definia com a nacionalisme i que ell preferia denominar patriotisme) i la lleialtat a la nació (entesa la nació com a ètnia i que genera allò que per a ell seria realment el nacionalisme). Donat que l'ús més comú del terme nacionalisme coincideix amb el primer sentit, el de lleialtat a l'estat, s'ha tendit a anomenar la lleialtat al grup ètnic com a regionalisme, localisme, tribalisme, primordialisme, comunitarisme o complementarietat ètnica. Tots aquests termes infravaloren, a parer de Connor, el profund compromís emocional i la capacitat de permanència de la identitat ètnica, ja que són termes que fan pressuposar que són anacronismes de menys categoria que desapareixeran davant la força de l'estat. Per això proposa un nou terme per anomenar la lleialtat a l'ètnia/nació: *etnonacionalisme*.

Ja he explicat en la introducció de la tesi els problemes que tenia l'ús d'aquest terme. Si bé serveix per remarcar la connexió entre etnicitat i nacionalisme, és una tautologia en si mateix si és cert (tal com el mateix Connor argumenta) que tot nacionalisme és ètnic o basat en una etnicitat. Si nacionalisme i etnonacionalisme són el mateix, per què usar dos termes? És més, fer aquesta doble denominació, enlloc de simplificar el debat corre el risc de reforçar una interpretació dual i maniquea del nacionalisme. Per una banda, hi hauria el "nacionalisme" que coincidiria amb el que se sol anomenar nacionalisme "cívic", suposadament positiu perquè es basa en les idees il·lustrades i revolucionàries de ciutadania i que sol coincidir amb el nacionalisme d'estat majoritari. I per l'altra, hi hauria "l'etnonacionalisme" o nacionalisme "ètnic", suposadament minoritari i negatiu, ja que al basar-se en la pertinença ètnica sol ser racista i exclouent. D'aquesta forma, el terme *etnonacionalisme* acaba carregant-se amb les connotacions més negatives que amb el temps ha adquirit el terme ètnic, que sovint se sol emprar per indicar que es tracta de qüestions atàviques, tribals, clàniques i fins i tot considerades bàrbares o primitives. D'aquesta manera, doncs, un terme que havia estat pensat per clarificar el debat teòric acaba convertit en una eina usada políticament. Sobretot des de posicions antinacionalistes, les quals critiquen els nacionalismes minoritaris sense estat considerant-los perniciosos. Poques vegades s'aplica el terme "etnonacionalisme" als nacionalismes d'estat que *també* empenen criteris ètnics per definir-se. En definitiva, doncs, allò que en realitat és una distinció en termes de tenir o no tenir el

poder polític de l'estat queda ocult sota una terminologia que pretén distingir entre diferents formes d'adhesió al grup de pertinença. I que té implicacions de tipus moral i ètic.

En tot cas, el que pretenia Connor en encunyar aquest terme és remarcar la distinció que existeix entre els dos tipus de lleialtat. Especialment quan estat i nació no coincideixen, fet que genera un conflicte de lleialtats. En aquests casos, afirma Connor, sempre domina la lleialtat ètnica. I, com que en la majoria d'estats del món es produeix aquesta manca de coincidència, d'aquí la força i la presència dels conflictes nacionalistes en el món contemporani; ja sigui en el Primer, el Segon o el Tercer Món. L'objectiu de Connor, doncs, és intentar resoldre la dificultat de fer encaixar l'heterogeneïtat ètnica real dins dels estats actuals que es pretenen homogenis. En aquest sentit s'ha de celebrar que Connor denunciï que ben pocs dels estats establerts són realment estats-nació homogenis. I que retorni l'atenció dels estudiosos als nacionalismes dels països occidentals, els quals no eren tinguts en compte ni es podien explicar des de les interpretacions que s'estaven fent llavors en la ciència política nord-americana. En contra de la tendència general de considerar que la modernització portaria a l'assimilació de les minories ètniques, Connor mostra com els processos de modernització generen contrast o assimilació en funció de si prèviament hi ha una diferència ètnica o no. I que quan aquesta existeix, és més freqüent la reivindicació diferencial que no pas l'assimilació en l'ètnia dominant.

La perspectiva de Connor combina un fort primordialisme amb el que podríem anomenar un modernisme parcial. Afirma que les nacions són fenòmens molt nous, creades la majoria a partir de 1789 i algunes en temps més recents del què es pensa. El nacionalisme esdevé un fenomen de masses absolutament modern, perquè només en la modernitat les masses, que són imprescindibles pel nacionalisme, participen plenament en el procés polític. I aquí Connor fa una definició de nacionalisme que trobo de les més encertades que he llegit. Se centra en el fet de considerar el nacionalisme una doctrina que situa l'etnicitat en el cor de la demanda de sobirania política: *“Pero en su forma original, esta doctrina convierte en última instancia a la etnicidad en el patrón de medida de la legitimidad política, ya que sostiene que todo pueblo diferenciado, por el mero hecho de*

ser un pueblo, tiene derecho a gobernarse a sí mismo si así lo desea.” (Connor 1998[1972]:40, la negreta és meva).

Ara bé, per altra banda és molt crític amb les postures modernistes que, com en el cas de Gellner, situen en la modernitat la causa de l'aparició del nacionalisme. Des del seu punt de vista la modernitat només és un “catalitzador” del nacionalisme: sols accelera les demandes nacionalistes allà on aquestes ja existeixen. D'aquesta manera el nacionalisme apareix com un fenomen “natural” en l'evolució de les societats cap a una presa de consciència de la seva identitat de grup. És una doctrina afí que anima el desenvolupament de la consciència nacional. La identitat nacionalista, doncs, és el resultat d'un procés històric, però interpretat des d'una perspectiva evolucionista clarament determinista: és el resultat natural del sorgiment de la consciència nacional popular. La modernització, doncs, només accelera i reforça la força emocional de l'ètnia, que és el veritable motor del procés. I que procedeix de temps anteriors¹¹⁵.

Connor, doncs, té el mèrit de posar sobre la taula la importància del fet ètnic per entendre el nacionalisme. Element que li permet explicar alguns fenòmens de reivindicació nacional i la seva força mobilitzadora que en aquella època la perspectiva materialista no podia explicar des de la racionalitat “econòmica”. Mostra amb multitud d'exemples com no hi ha un criteri objectiu que ens digui quan és factible o no aplicar el criteri d'autodeterminació; de manera que aconseguir o no la independència sovint no depèn de que aquesta sigui realment viable o no. De fet les demandes nacionalistes solen contradir els criteris racionals sobre què és econòmicament més convenient o necessari. En aquest sentit, doncs, la seva denúncia de la manca d'interès dels teòrics materialistes pel poder emocional de la identitat etnonacional fou en el seu moment un bon toc d'atenció per als estudiosos que s'ocupaven del nacionalisme. Així mateix posà de relleu que el nacionalisme no és només un fenomen d'elits o de discursos polítics d'una minoria, sinó que implica una participació activa de la majoria de la població. Aquesta respon al missatge nacionalista perquè aquest incideix directament a la seva identitat ètnica: *“la esencia del nacionalismo ha de buscarse en los sentimientos de masas a los que apelan las*

¹¹⁵ Connor fins i tot arriba a afirmar que no hi ha una relació causal entre nacionalisme i industrialització; simplement, només hi ha una mera coincidència cronològica deguda a l'atzar entre la revolució industrial i l'era del nacionalisme.

elites, y no en los motivos de las elites, que pueden manipular el nacionalismo para alcanzar sus propios objetivos." (Connor 1998[1976]:155)¹¹⁶.

Ara bé, aquests mèrits són també els seus principals punts dèbils, ja que (potser perquè és polítòleg i no antropòleg), acaba defensant una visió excessivament essencialista de l'ètnicitat, fet que acaba perjudicant-ne l'anàlisi. Connor, tant curós com és en la definició dels termes en joc, no acaba d'explicar què entén per modernitat. I sobretot, no queda clar com i per què aquesta converteix l'ètnia en la nació. De fet, el gran problema del plantejament de Connor és que acaba confonent les dues coses i dóna per suposat que la sola presència de l'ètnicitat explica per si mateixa la seva transformació "natural" en un nacionalisme.

Connor parteix de la definició d'ètnia de Weber, segons la qual el grup ètnic és un grup basat en la creença en un parentiu compartit, independentment de que aquest parentiu sigui real o no¹¹⁷. Així mateix utilitza una definició situacional de l'ètnicitat propera a les tesis de Barth, segons la qual l'important no és disposar d'uns atributs culturals distintius, sinó que el requisit bàsic per a l'existència d'un grup ètnic és subjectiu: la identificació de la població amb un grup i un destí comú¹¹⁸. La nació, doncs, no és un donat empíric objectiu, una realitat tangible a través de certs trets característics, sinó una creença en la pertinença a un grup. Creença que se sol originar per la presència d'un altre diferent enfront del qual el grup pren consciència de la seva particularitat. El problema és que després Connor s'oblida (o mal interpreta, per culpa de la seva identificació entre ètnia i nació) de la segona part de la definició de Weber, el qual, recordem-ho, afirmava que el sentiment de solidaritat ètnica no era suficient per crear una nació. Per Connor en canvi, la força emocional de la identitat ètnica és tant incommensurable que per si sola explica

¹¹⁶ Connor estava fent una crítica molt pertinent a la tendència que hi havia en aquells moments a analitzar el nacionalisme només a partir dels escrits dels seus ideòlegs, interpretant-lo com un fenomen d'elits. Aquesta crítica l'assumirà, entre altres, Smith, el qual modificà la seva primera interpretació del nacionalisme, que era excessivament elitista.

¹¹⁷ En aquest sentit és remarcable observar que Connor s'allunya de la tendència molt freqüent en aquell període d'assimilar l'ètnia amb la raça o el fet físic (tendència de la qual, per exemple, no escapa la proposta de Geertz).

¹¹⁸ Curiosament, tot i la proximitat amb les idees de Barth, Connor no en fa cap referència. No sé si es tracta simplement d'una coincidència de perspectives o bé Connor usa les idees de Barth sense citar-lo. Per les dates en què escriuen tots dos, podria haver-lo llegit, però en tot cas, no el cita en cap moment.

l'aparició de la demanda nacionalista i la lluita per assolir el poder de l'estat allà on hi ha diferents lleialtats en disputa.

La clau està, doncs, en una interpretació exclusivament emocional i essencialista de la nació i del grup ètnic, entesos com una actitud psicològica d'adhesió al grup, on no hi intervenen ni el context polític ni els processos d'interacció social que esdevindrien en cada moment històric. És a dir, l'ètnia es converteix directament en nació i la doctrina nacionalista es produeix per la pròpia força de la identitat ètnica, que s'imposa com a criteri de legitimitat. Segons els arguments de Connor, la nació apareix quan el grup ètnic és conscient de formar una nació. I aquesta creença en la nació, entesa com un grup que comparteix uns orígens i evolució propis, és definida com una convicció "intuïtiva" que sorgeix naturalment del grup ètnic. El gran problema que apareix, doncs, és que la nació, definida psicològicament com una creença, es converteix en una essència intangible, un vincle psicològic que uneix a un poble i el convenç que és únic. A parer de Connor, el gran problema per poder entendre el nacionalisme és justament que *"la naturaleza de este vínculo y sus fuentes continuían siendo oscuros y inaprensibles."* (Connor 1998[1971]:89)

Aquí està, doncs, el principal problema dels seus arguments: considerar que el poder emocional de l'etnicitat per si sol explica el nacionalisme. Si bé crec encertat considerar que la base de la nació pot estar en l'ètnia, s'ha d'evitar considerar-los sinònims, tal com Connor acaba fent. Potser sí que tota nació és també una ètnia o està basada en un grup ètnic preexistent, però està clar que no totes les ètnies són nacions. I cal distingir-ho, perquè si no pot passar, com de fet li passa a Connor, que s'acabin considerant conflictes nacionalistes altres fenòmens socials que no ho són, com alguns conflictes ètnics o certs casos de xenofòbia. A més a més, aquesta confusió entre ètnia i nació no permet saber quan i com es passa de l'una a l'altra. Ni conèixer quin són els elements externs a la identitat (històrics, polítics, econòmics o ideològics) que fan que una ètnia passi a considerar-se una nació i a voler reivindicar una forma de sobirania política expressada en un model d'estat-nació. És a dir, determinar quan i per què apareix explícitament una reivindicació nacionalista, que, ara per ara, no és sempre i a tot arreu on hi ha un grup ètnic.

En definitiva, Connor cau en el mateix error psicologista de la majoria de primordialistes en definir el nacionalisme **només** com a sentiment i com a identificació personal amb el grup de pertinença. I, sobretot, en sublimar aquesta solidaritat de grup, argumentant una necessitat biològica o psicològica de pertinença al grup que explicaria per naturalesa l'adhesió dels individus a l'ètnia/nació, el seu etnocentrisme, la xenofòbia a l'estranger i la defensa aferrissada i irracional del propi grup davant l'amenaça de l'altre.

D'aquesta manera, els primordialistes confonen la necessitat de reconèixer la base ètnica dels conflictes nacionalistes i la força emocional que aquesta pot tenir en certs moments, amb reduir l'explicació del fenomen nacionalista només a aquest aspecte. I amb una interpretació de la identitat ètnica com una essència natural, absoluta i imperativa, que genera conductes universals i absolutament negatives, sense tenir en compte els elements històrics i polítics que intervenen en la construcció de les categories ètniques. Si bé, com ja he dit Connor parteix d'una definició del nacionalisme on reconeix que es tracta d'un fenomen de lluita política entre ètnies per obtenir la sobirania (*"el fondo de la cuestión que se dirime es la existencia de dos identidades grupales diferentes y quién tiene derecho a gobernar a la otra"*, Connor 1998 [1976]:147), la seva anàlisi es concentra tant en reificar la identitat ètnica que oblida completament els factors econòmics i polítics que intervenen en aquesta disputa pel poder. No té en compte que dins la identitat ètnica es poden conjugar les dues coses, emocions i interessos, en diferents proporcions segons els individus i els contextos històrics específics. L'ètnia, tot i que és cert que té una gran força emotiva en els membres del grup, no deixa de ser una identitat social construïda disponible entre d'altres identitats socials possibles. I pot ser mobilitzada o no, segons els moments i les circumstàncies, a partir d'una intervenció política interna o externa al grup, tal com demostraren uns anys més tard els instrumentalistes en la seva crítica als primordialistes.

En definitiva, per ser un científic polític sorprèn que Connor no tingui més en compte els elements de lluita pel poder i la capacitat política dels grups o els estats per intervenir en la creació i/o percepció de la identitat de grup. És cert que, tal com critica Connor, una visió excessivament materialista del nacionalisme que confongui classe amb nació no ens proporciona una bona visió del fenomen; però tampoc millora gaire l'anàlisi si creiem que l'ètnia es mou al marge de consideracions polítiques i econòmiques.

La seva tendència a enaltir l'element emocional porta a Connor a plantejar fins a quin punt el nacionalisme té un punt d'irracionalitat que fa impossible aconseguir algun dia oferir-ne una explicació científica basada en la lògica: *“Por ello, el carácter abstracto e ilusorio del vínculo nacional es en sí mismo un obstáculo para la investigación académica. Bien podría ocurrir, por tanto, que el conocimiento de la quintaesencia del nacionalismo continúese eludiéndonos.”* (Connor 1998[1971]:111). Tot i que no estic d'acord amb el seu diagnòstic, cal reconèixer en Connor la virtut de ser dels pocs que planteja les dificultats metodològiques que implica l'anàlisi de les identitats per a l'estudi del nacionalisme: tant pel que fa a l'ús de tècniques quantitatives, com per la freqüent confusió que es dona quan s'assimila que l'existència d'un discurs nacionalista en les elits nacionalistes implica la presència real d'un sentiment nacionalista en la resta de la població. Aquest és un punt que considero molt important i en tornaré a parlar més endavant. En tot cas, sense compartir la seva interpretació primordialista de l'etnicitat, no hi ha dubte que Connor posa sobre la taula la importància de l'element ènic per entendre el nacionalisme. I que convida a tenir en compte, *també*, la importància dels elements psicològics i emocionals de l'etnicitat per intentar entendre el nacionalisme. Caldrà veure, doncs, que en diuen els antropòlegs de tot plegat.

Sigui com sigui, i més enllà de Connor, el cert és que en general es tendeix a valorar molt negativament el primordialisme perquè es considera que històricament ha portat a efectuar o a legitimar que s'efectuessin tota mena d'atrocitats, inclosos el genocidi i la neteja ètnica. Horowitz (1975) suggereix que es podria canviar aquesta visió tant negativa dels lligams primordials si s'entenen els lligams de parentiu exclusius com una tàctica de supervivència evolutiva que ha proporcionat, històricament, als membres del grup ènic l'habilitat de distingir els estrangers hostils dels companys de grup. En gran mesura aquesta idea de pràctica adaptativa és l'argument que esgrimirà el primordialisme biològic per explicar l'origen i el valor dels lligams primordials en termes genètics.

3.2.b. Primordialisme biològic

L'altra línia principal en la perspectiva primordialista és el primordialisme biològic, que resulta de l'aplicació de l'enfocament sociobiològic a l'explicació de l'etnicitat i, per extensió, al nacionalisme. Aquí hi destaca com a figura principal, **Pierre Van den Berghe** (1978; 1981; 1986), que és el primer a presentar una aproximació sociobiològica a l'etnicitat. Si bé la sociobiologia és una branca de la investigació social força polèmica que sovint s'intenta ignorar (sobretot des d'una antropologia social a vegades excessivament culturalista que negligeix la base física de l'ésser humà), crec que val la pena fer menció de la seva participació en el debat que ens ocupa. De fet la proposta de Van den Berghe sorgeix en gran mesura com una crítica a aquest primer primordialisme cultural, del qual diu que es limita a afirmar la naturalesa fonamental del sentiment ètnic sense suggerir cap explicació de la raó de per què passa això. I ell troba aquesta explicació en la genètica, afirmant el caràcter biològic de l'etnicitat i dels sentiments primordials que aquesta genera.

Cal advertir d'entrada que les primeres i principals propostes de Van den Berghe fan referència exclusivament a la relació entre raça i etnicitat. No serà fins més endavant que aplicarà, per extensió, les seves explicacions sobre la importància de l'etnicitat també al fenomen nacionalista. Van den Berghe és un sociòleg nascut a l'antic Congo belga que s'aproximà al tema de les relacions ètniques i racials des d'una posició liberal contrària a l'opressió racista que sofrien els africans. Però la seva observació el portà a la conclusió que l'explotació i la violència basada en la raça són malediccions humanes universals. I això el va conduir cap a la sociobiologia.

La sociobiologia és una ciència evolucionista que intenta explicar el comportament humà a partir de la base biològica. Tingué un gran ressò a mitjans dels anys setanta amb la publicació del llibre de Edward O. Wilson, *Sociobiology* (1975) i el de Richard Dawkins, *The Selfish Gene* (1976). Al seu torn Wilson aplicava les idees de William D. Hamilton, un teòric evolucionista que va proposar la teoria de la "selecció de parentiu" (*kin selection*) i de la "idoneïtat inclusiva" (*inclusive fitness*). Segons aquesta teoria, que en principi era d'aplicació limitada als animals, hi ha un mecanisme genètic que explicaria la sociabilitat. Aquest mecanisme és la *selecció de parentiu*, entesa com la selecció dels gens escollint aquells individus que afavoreixen la supervivència i reproducció dels parents propers que posseeixen els mateixos gens per descendència comuna. La selecció de parentiu s'estableix

per maximitzar el valor selectiu net o *idoneïtat inclusiva*. És a dir, la necessitat que tenen els individus de maximitzar la seva informació genètica i la seva prole per a l'èxit reproductiu total fa que s'afavoreixi la formació de grups d'individus emparentats entre si. Aquests grups al seu torn creen bases genètiques més àmplies que es difonen entre els membres del grup de parentiu estès. I això es fa mitjançant el nepotisme i la idoneïtat inclusiva. Dit en altres paraules, segons la teoria de la selecció de parentiu, com més gens compartim amb altres individus, més altruistes ens sentim cap a ells.

Segons Hamilton, és útil pensar en la “supervivència del més adequat” des del punt de vista dels gens individuals i això ens permetrà entendre que hi ha un gen que pot encoratjar a un animal a sacrificar la seva vida per salvar a un germà o a un cosí; i que aquesta tendència tendeix a expandir-se. Hamilton posa l'exemple dels insectes “socials” com les formigues treballadores i el seu auto-sacrifici per a la reproducció de la seva germana, la formiga reina: mentre en moltes espècies els germans comparteixen un 50% dels seus gens, les formigues comparteixen un 75% dels seus gens amb les seves germanes. Això fa el seu sacrifici genèticament profitós.

Sigui o no sigui certa aquesta teoria genètica pel cas dels animals, la qüestió és que al 1975 Hamilton publicà un model més elaborat on aplicà la seva teoria als humans. Segons aquest model, totes les societats, humanes i animals, es mouen amb un principi innat (i per tant, en part inconscient) de tenir cura de millorar la seva aptitud individual i d'aquí obtenen la seva cohesió. Segons aquesta nova versió, la selecció de parentiu entre les persones és el què explicaria la tendència universal a l'etnocentrisme.

I aquesta lectura és la que en fa Van den Berghe. En la seva controvertida obra de 1981, *The Ethnic Phenomenon*, planteja la teoria del “nepotisme ètnic”: la selecció de parentiu afavoriria el nepotisme cap a la família propera i explicaria la tendència humana a afavorir “la pròpia gent”. El nepotisme seria la via per la qual els individus intenten maximitzar el seu èxit reproductiu per vies directes o indirectes. L'ètnicitat, doncs, estaria produïda per l'extensió de la selecció de parentiu a una àmplia esfera d'individus definits en termes de descendència (real o putativa). D'aquesta manera, si la resta de factors es mantenen constants, la probabilitat de conflicte o cooperació entre els individus es pot

predir per referència a quin és el seu grau de relació. Ara bé, com que no hi ha fronteres clares entre família extensa, tribu, grup ètnic i raça, aquest nepotisme implica gairebé inevitablement l'etnocentrisme, la defensa del clan, la xenofòbia, el nacionalisme i el racisme. En les seves paraules: *“This is, of course, not to deny that migration, conquest, and interbreeding took place with some regularity, and thus that the common ancestry of ‘the people’ was always partially fictive. But this was also true of smaller kin groups: the pater is not necessarily the progenitor. That the extended kinship of the ethnic group was sometimes putative rather than real was not the important point. Just as in the smaller kin units, the kinship was real often enough to become the basis of these powerful sentiments we call nationalism, tribalism, racism, and ethnocentrism. The ease and speed with which these sentiments can be mobilized even in modern industrial societies where they have to compete with many Type II groups, the blind ferocity of the conflicts to which these sentiments can lead, the imperviousness of such sentiments to rational arguments are but a few indications of their continued vitality and their primordality.”* (Van den Berghe 1978:404)¹¹⁹

És a dir, l'autor intenta demostrar que els sentiments ètnics i racials són una extensió atenuada de la selecció de parentiu. I que, com l'etnocentrisme, són irracionals i inevitables, perquè estan basats en condicionaments genètics innats que afavoreixen el nepotisme. Nacions, ètnies i races deriven, en últim terme, d'impulsos genètics de reproducció que són avantatjosos per a la selecció. El grup ètnic i la nació són grups de descendència i tenen el seu origen en una “superfamília” que s'ha estès a través de la descendència unilínia i l'exogàmia de llinatge. La modernitat de la nació seria quelcom purament formal, el resultat de complementar estructures subjacents “d'idoneïtat inclusiva” amb formes polítiques específiques.

Les propostes de Van den Berghe van aixecar molta polèmica i se'l va acusar de ser un reduccionista i un determinista genètic. La seva resposta a les crítiques va ser adoptar una postura més moderada, afirmant que la nostra programació genètica és altament flexible i que està condicionada pel medi i la cultura: *“Biology is not ‘genetically*

¹¹⁹ Van den Berghe distingeix dos tipus de grups: el tipus I són els grups de parentiu (raça, ètnia i casta) i el tipus II els grups d'interès (partits polítics, associacions comercials, cossos professionals, clubs d'esport, de veïns...).

determinist'. The evolutionary model is one of interaction between genotype and environment to produce phenotype. (...) To say that human behaviour has a genetic basis is not to deny its flexibility or to minimise the importance of learning and culture." (Van den Berghe 1986:247, cursiva seva). Segons aquesta nova versió l'autor afirma que, si bé la propensió a afavorir a la pròpia xarxa de parents i als membres de la pròpia ètnia està profundament arrelat als nostres gens, els nostres comportaments específics són respostes adaptades a un ampli joc de circumstàncies ambientals. Per tant, no hi ha a parer seu cap incompatibilitat entre una adhesió cega al propi grup ètnic i una manipulació calculadora de l'ètnicitat. D'aquesta manera l'ètnicitat esdevé alhora primordial i situacional: *"Hay circunstancias en las que los beneficios que pueden obtenerse del nepotismo son suplantados por otras formas de sociabilidad. Por tener los hombres una considerable capacidad para hacer cálculos de costes/beneficios conscientes es por lo que la etnicidad puede ser racionalmente manipulada o efectivamente suplantada por otras consideraciones."* (Van den Berghe 1981:256)¹²⁰

Pel que fa a la crítica de que, donada la magnitud de molts grups ètnics, és difícil aplicar la idea de parentiu comú per explicar l'ètnicitat, Van den Berghe argumenta que hi ha una continuïtat en els graus de relació entre la família nuclear i les nacions senceres: en la majoria de comunitats hi ha hagut una endogàmia consanguínia de grup que és la que explica la majoria de mites d'origen dels grups ètnics i de les nacions i que explicaria l'aparició posterior de l'ètnicitat. Aquesta està fermament recolzada en la creença en la descendència comuna, encara que es tracti d'un grup ètnic amb un número molt alt d'individus. D'aquesta manera, els mites solen correspondre's amb un ancestre biològic real. I els indicadors culturals esdevenen la "marca" que ens permet reconèixer la nostra parentela més àmplia quan el grup és massa estens. Com diu Llobera (1999:6), Van den Berghe no és el primer en emfasitzar la continuïtat que hi ha entre parentiu i ètnicitat, però sí que és el primer en plantejar la raó d'aquest comportament. I en situar la causa en el mecanisme de la relació biològica que s'expressa en el comportament nepotista.

¹²⁰ Citat a Jaffrelot (1993:230-231).

Més enllà de les problemàtiques morals i polítiques que impliquen aquestes teories i que han portat a alguns teòrics a no voler ni sentir a parlar de la sociobiologia¹²¹, és clar que també es tracta de propostes problemàtiques a nivell teòric. Cal tenir en compte que estem parlant d'obres publicades entre els anys setanta i vuitanta, molt abans de que els descobriments genètics com el Genoma humà ens hagin mostrat que, en realitat, tots plegats no som genèticament gaire diferents uns dels altres, estiguem emparentats o no. Però igualment sense tenir en compte aquesta informació més recent, les propostes dels sociobiòlegs es revelen problemàtiques en la seva base. Per una banda, no està demostrat que el nepotisme i l'etnocentrisme siguin realment un avantatge selectiu en el procés d'adaptació. De fet la realitat etnogràfica ens mostra que l'etnocentrisme no és universal, sinó que hi ha un ampli ventall de possibles reaccions davant els altres grups ètnics que van de la xenofòbia a la xenofília. I que les relacions interètniques depenen principalment de factors socials i econòmics més que culturals (i encara menys biològics)¹²². Per altra banda, si bé és cert que cal concedir importància al parentiu en les relacions socials, l'antropologia social fa temps que ha mostrat que l'important en el parentiu no són les relacions biològiques específiques que hi pugui haver entre els parents, sinó la construcció cultural que es construeix al voltant de les relacions socials que s'estableixen a partir d'una base biològica real o fictícia. En gran mesura Van den Berghe està confonent la vida en comú i el fet de compartir mites i experiències en un grup amb la presència real d'una endogàmia preferencial. I està posant l'accent en una suposada demanda genètica de selecció de parentiu a partir d'una preferència endogàmica que entra en contradicció directa amb la prohibició culturalment universal de l'incest.

Tota la proposta de Van den Berghe es fonamenta en una teoria biològica que equipara aparença física (i suposadament genètica compartida) amb cultura, quan no s'ha demostrat com un determinat patrimoni genètic pot explicar l'aparició de determinats caràcters culturals. Així mateix contraposa una suposada necessitat d'afavorir els parents biològics amb una realitat social genèticament molt barrejada, ja que, en general, tots els

¹²¹ El problema dels plantejaments sociobiològics és la seva naturalització de les conductes humanes i l'essencialització (i per tant també justificació) de les conductes excloents i agressives del racisme i la xenofòbia. No és estrany, doncs, que als anys setanta els autors de l'esquerra marxista i progressista del Regne Unit fossin molt crítics amb l'obra de Dawkins, *El gen egoista*, pel fet que estava essent usat pel *British National Front* per a recolzar la seva ideologia feixista.

¹²² Sobre les actituds de xenofòbia i xenofília vegeu San Román (1996), *Los muros de la separació. Ensayo sobre hererofobia y filantropía*. Especialment l'Annex 3 al capítol 7, p.232-242.

grups ètnics han viscut importants canvis culturals i demogràfics. És un model que no ens permet explicar la considerable variabilitat, ampli abast i freqüents absorcions i dissolucions de les afiliacions ètniques. Com encertadament qüestiona Smith (2000:269, cursiva seva): *“Sin necesidad de caer en el otro extremo de considerar a las etnias, y con mayor razón a las naciones, como comunidades puramente abstractas o imaginarias, ¿cómo podemos saber que nuestros sentimientos de pertenencia étnica tienen una base genética, o que podemos extender los vínculos familiares o clánicos, a través de un nepotismo a gran escala y sobre la misma base reproductiva física a gentes relativamente extrañas, simplemente porque resulta que hablan la misma lengua y comparten la misma religión, las mismas costumbres, etc.? Creo que ésta es la dificultad fundamental a la que se enfrenta cualquier explicación genética en términos de éxito reproductivo individual.”*

I, finalment, el què més m'interessa destacar pel què fa al nacionalisme en sí és que es tracta d'una explicació reduccionista que s'intenta aplicar per igual a un grup ampli de fenòmens socials i culturals amb nivells d'influència, complexitat i mobilització social molt diferents. Entès d'aquesta manera, el nepotisme ètnic no ens permet determinar si hi ha diferències substancials – i quines serien aquestes - entre l'etnocentrisme, la xenofòbia, el racisme i el nacionalisme, esdevenint tot plegat simples variants d'una selecció de parentiu estesa. Ja no diguem com explica aquesta teoria el fet que ni tots aquests fenòmens són universals, ni s'apliquen per igual a tots aquells que no pertanyen a l'endogrup. Es tracta d'una teoria universalista que no té en compte les diferències entre períodes històrics ni àrees culturals. Tal com ho planteja Van den Berghe, família, ètnia i nació acaben esdevenint el mateix fenomen (un grup de parentiu) i l'únic criteri diferenciador es trobaria en l'àmbit social i polític. D'aquesta manera doncs, el nacionalisme, en la seva especificitat, segueix sense poder ser explicat exclusivament per la biologia i la genètica, que era l'objectiu que Van den Berghe perseguia.

Aquest error l'han intentant evitar propostes que s'han fet posteriorment dins la línia sociobiològica. Com el recull de Reynolds (1983), que presenta una important col·lecció de textos sobre etnicitat de biòlegs, psicòlegs i científics socials. Aquests treballs mostren que no sempre hi ha etnocentrisme i conflictes en les relacions entre dos grups ètnics i que per explicar en quines condicions sorgeix la cooperació o el conflicte cal que la

sociobiologia col·labori amb les ciències socials. També hi ha el llibre de Shaw & Wong (1989), on s'afirma que hi ha unes causes biològiques que expliquen la propensió humana a la guerra. Aquesta hauria servit evolutivament als grups petits per a sobreviure i tenir una reproducció inclusiva d'èxit. Des d'aquesta perspectiva, el nacionalisme esdevindria un vehicle contemporani de les propensions humanes a la guerra que s'arrelen en el passat. Afirmar Llobera (1999:11) que *"The sociobiological approach insists that nationalism combines both rational and irrational elements, that is a 'primitive mind' with modern techniques. (...) Nationalism builds on ethnocentrism towards the in-group and xenophobia towards the out-group."* Segons ell, aquests autors no estan afirmant que el nacionalisme només es pugui explicar a través de mecanismes genètics, sense tenir en compte les aportacions de les ciències socials i humanes. Però a parer meu, una perspectiva que ens parla d'una *propensió* humana al conflicte i la guerra és sospitosament determinista. I el fet de relacionar el nacionalisme amb la guerra i l'etnocentrisme ja ens adverteix que s'estan movent dins d'un reduccionisme perillós i ineficaz per entendre realment un fenomen profundament històric i social com el que ens ocupa.

En fi, sigui entès a partir de paràmetres culturals o biològics, el principal problema del primordialisme és la seva determinació essencialista de la identitat. Qüestió que ha estat fortament criticada per les posicions instrumentalistes de l'etnicitat, que han demostrat la capacitat d'adaptació, modificació i utilització de les identitats ètniques. El primordialisme pateix d'un fort reduccionisme en plantejar el nacionalisme *només* com una variant de l'inevitable etnocentrisme. I proporciona una visió pessimista i profundament negativa de les adhesions primordials pel seu caràcter irracional i violent. Si bé s'ha de valorar com a positiu l'èmfasi que atorguen a l'element emocional de la identitat, no sempre prou tingut en compte per les perspectives materialistes, s'ha d'evitar reduir tota possible explicació del nacionalisme exclusivament a la dimensió psicològica. I encara menys a la biològica. Possiblement, com afirma Llobera (1999:5), molts dels problemes associats amb el primordialisme desapareixerien si el terme fos entès en una forma és flexible: *"Without rejecting the idea of primordial attachments, it is possible to insist in their malleable character. These bonds are essential to human life, but the individuals of a group confer meanings to what they do in a symbolic way."* I en aquest sentit no està de més recordar, una vegada més, que tant el grup ètnic com la nació (i també la família!), són

construccions socioculturals. I que el significat que en cada societat i moment històric se'ls atorga és el resultat de valors culturals condicionats per elements polítics i socials que tenen poc o res a veure amb la genètica.

3.3. Modernistes

Sota de l'etiqueta de *modernistes* s'agrupen propostes força dispars pel què fa a les seves orientacions teòriques i metodològiques. Es podria dir que l'únic que tenen en comú les diferents propostes modernistes del nacionalisme és que proclamen rotundament el caràcter modern del fenomen nacional i expliquen la seva aparició i desenvolupament fent referència a una àmplia varietat de factors relacionats amb la modernitat. És a dir, afirmen que el nacionalisme i la nació tenen el seu origen en els temps moderns (bàsicament a partir de la Revolució Francesa), i que són el resultat directe de les condicions socioeconòmiques i polítiques derivades de la modernitat. Així mateix, la majoria d'autors modernistes “ *share the basic premises that ‘nationalism’ is not a self-evident phenomenon or notion, and that the attempt to understand nationalism is important because nationalism is a crucial and inescapable component of politics and identity in the modern world.*” (Periwal 1995:228-9)

La perspectiva modernista s'emmarca dins de la teoria més general de la modernització que s'elabora en la sociologia i la ciència política americana dels anys cinquanta i seixanta amb figures com Apter, Binder, Pye, Smelser o Eisenstadt. Aquesta sociologia aplicava una mirada en gran mesura evolucionista, ja que s'interessava per les seqüències temporals i els canvis estructurals que comporta el pas cap a la modernitat. Es tracta d'una perspectiva molt centrada en el desenvolupament del món colonial acabat d'independitzar. I és a través d'aquests interessos que arriba a plantejar-se, encara que indirectament, el tema del nacionalisme en aquests països. Les seves principals novetats són l'ús dels instruments de la sociologia política i dels indicadors quantitius (com les estadístiques, que Deutsch utilitza per primera vegada en l'estudi del nacionalisme), per intentar establir teories explicatives de tall funcionalista.

De tota manera, caldria distingir dos moments diferents dins de la teoria de la modernització aplicada al nacionalisme. Per una banda, hi hauria el primer modernisme iniciat ja a finals dels cinquanta (recordem el treball pioner de Deutsch), fruit de l'interès dels teòrics occidentals pels països descolonitzats. Aquesta modalitat es caracteritza per uns plantejaments optimistes sobre la capacitat de construcció social en aquests nous estats postcolonials, la *nation-building*, i per ser els primers en afirmar que les nacions i el nacionalisme constitueixen quelcom intrínsec a la naturalesa del món modern. Aquest desenvolupament de la teoria modernista té en la figura de Deutsch i el seu model cibernètic dominant als anys seixanta el seu representant més característic. Per altra banda hi ha hauria un segon moment modernista que s'inicia als anys seixanta però que té el seu auge a les dècades dels setanta i vuitanta. Aquesta segona fornada modernista es caracteritza per una visió més escèptica i constructivista de la nació i perquè retorna la mirada a la situació d'Europa. Aquest és el moment àlgid del paradigma modernista actual i que s'expressa en diferents variants: sociocultural, econòmica, ideològica i política. Els veurem breument tots ells.

3.3.a. *El model de desintegració: modernisme i "construcció de la nació"*

El primer model modernista d'interpretació del nacionalisme domina la dècada dels seixanta. En aquells moments es viu un moment d'optimisme i participació política que es tradueix en l'aplicació del model de "*construcció de nacions*" al Tercer Món. L'escola de *nation-building* (ben representada per la recopilació de Rokkan, Salen & Warmbrunn 1971), era una variant de la sociologia americana funcionalista que pretenia ajudar als nous països descolonitzats a esdevenir estats moderns i desenvolupats a imatge i semblança dels aparentment modèlics països occidentals. En aquell moment s'aplicava una mirada evolucionista i etnocèntrica que dividia el món en països avançats i retardats, i es creia que era obligació dels països rics ajudar als països pobres a arribar a ser iguals que ells. Es tracta d'una ideologia que encara es manté en gran mesura i que va permetre continuar l'explotació i dependència econòmica d'aquests països que acabaven d'obtenir la seva independència política.

La majoria dels teòrics del *nation-building* eren nord-americans que aplicaven una mirada optimista segons la qual els humans són éssers essencialment racionals i dotats de bona voluntat, inclinats per naturalesa a buscar solucions raonables als seus problemes. És per això que planificaven les polítiques d'intervenció internacional des del supòsit materialista de que els assumptes econòmics són la força primordial que motllura les idees i actituds humanes. Pensaven que millorant les condicions econòmiques s'evitaven els moviments reivindicatius i d'aquí projectes com el Pla Marshall. I es destinava el paper principal en aquest procés de construcció de la futura nació a les elits natives estatals educades a occident. Aquesta perspectiva activament intervencionista, doncs, no encaixava bé amb la visió dominant (essencialista i primordialista) segons la qual la nació i el nacionalisme eren una realitat donada per naixement, inevitable i fortament irracional. Per aquesta raó amb els plantejaments modernistes el nacionalisme esdevé una ideologia que podia ser utilitzada segons els interessos dels individus o grups, una estratègia escollida racionalment en funció de les circumstàncies.

Els teòrics de la modernització comparteixen una mirada funcionalista segons la qual les societats tendeixen a l'harmonia i a la cohesió social. Aquesta mirada dóna prioritat a la persistència per sobre del canvi. Així mateix parteixen de l'oposició durkhemiana entre dos models de societat ben diferenciada: la tradicional i la moderna. Des d'aquesta perspectiva la clau està en l'etapa de transició entre les dues societats¹²³. El punt de partida és la idea que la modernitat occidental s'ha imposat històricament a tot el món generant disfuncions, desintegracions socials i estats socials d'anomia allà on ha intervingut. L'objectiu, doncs, és investigar les formes de cohesió social i de manteniment del sistema social en els països descolonitzats, entesos com a societats tradicionals afectades pels canvis provocats per la modernitat. En general no hi ha una bona definició de què s'entén exactament per modernitat ni quan es pot donar per acabat el procés de modernització. La majoria de propostes entenen per modernització els canvis socials induïts per les transformacions materials (econòmiques i tecnològiques) de l'expansió del capitalisme, si bé alguns autors hi inclouen també la transformació d'idees i valors tradicionals per l'efecte dels valors occidentals.

¹²³ El model clàssic de transició fou l'obra de Lerner (1958), *The Passing of Traditional Society*.

En aquest context, el nacionalisme contemporani és interpretat com un fenomen inevitable, resultat de la modernització general del planeta. La modernització s'interpreta com un procés de canvi sobtat que implica canvis i violència, desorienta i desarrepla els individus, fent-los presa fàcil de moviments de "masses" com el nacionalisme. Ara bé, en general analitzen el nacionalisme com un fet necessari, com una ideologia producte del període de disturbis i tensions que implica la desintegració de les societats tradicionals. I imprescindible per arribar a la modernització, ja que expulsa als individus dels seus lligams tradicionals i els uneix en una lleialtat major unificadora: la de l'Estat. En aquest sentit, cal entendre que la concepció que apliquen del nacionalisme l'assimila més a nacionalitat o a nacionalisme d'estat que no pas a moviment nacionalista en termes de reivindicació d'una nació-sense-estat. La clau de la seva interpretació del nacionalisme és doncs, tal com agudament criticà Connor¹²⁴, una errònia assimilació de nació amb estat: interpreten el nacionalisme com el procés de construcció de la "nació", entesa aquesta com la transferència de les lleialtats primordials a la lleialtat a l'Estat. Es tracta d'una interpretació del nacionalisme com a nacionalisme d'estat que, en els casos més extrems, és equiparat amb moviments de masses radicals com el feixisme (possiblement per l'experiència viscuda a Europa per molts dels autors)¹²⁵. En definitiva, s'aplica un model de la societat de masses on el nacionalisme apareix com una ideologia de resposta per part de les classes baixes i mitjanes urbanes desorientades que permet recuperar la cohesió social perduda en el pas cap a la modernitat. Les nacions (enteses en la forma de nous estats) han de sorgir com una necessitat inevitable per tal de complir les funcions que abans complien les velles comunitats tradicionals. I això és el que pretenien els científics socials ajudar a aconseguir en els països acabats de descolonitzar.

Lògicament aquesta perspectiva planteja forces problemes que han estat posteriorment qüestionats. Per començar, s'està aplicant una mirada etnocèntrica que simplifica i reifica dos tipus ideals de societat; una mirada marcada per estereotips sobre què és la tradició i què és la modernitat i sobre l'estabilitat i el canvi social. Per altra banda,

¹²⁴ Vegeu Connor (1972), "Nation-Building or Nation-Destroying?", revisat i re-editat com a capítol 2, "Estudios estadounidenses de la segunda posguerra mundial", a *Etnonacionalismo* (1998).

¹²⁵ Possiblement els efectes de la Segona Guerra Mundial poden explicar també l'esforç dels autors modernistes per negar qualsevol argument nacionalista sobre la naturalesa i el caràcter immemorial de les nacions. Creien que aquestes idees havien estat les fal·làcies responsables de les guerres i les atrocitats que havien acabat de viure i, en assimilar nacionalisme amb nazisme, la majoria d'ells s'autodefinien explícitament com a cosmopolites neutrals i no nacionalistes.

es pretenia aplicar a un context molt diferent – les societats postcoloniales -, un model evolutiu que ni tant sols funcionava pels casos “originals” de les metròpolis. La majoria dels autors partien d’una concepció errònia dels estats occidentals com a models ideals d’estats-nació homogenis, ignorant o negligint els problemes de diversitat ètnica que es produïen dins seu. Consideraven que les grans nacions europees s’havien convertit en grans estats i que aquest era el procés pel qual havien de passar els nous estats sorgits de la descolonització. D’aquí l’ús d’una terminologia equívoca com la de “*nation-building*” i de nacionalisme de “*nations-to-be*”: realment el que estaven intentant construir no eren nacions en el sentit estricte sinó nous estats que pretenien ser estats-nació homogenis (ignorant o negligint que la majoria d’ells eren realment plurinacionals o, com a mínim, pluriètnics). No es tractava, doncs, de nacions que havien d’esdevenir estats, sinó d’estats amb unes fronteres establertes per l’herència colonial als quals calia convertir en nació a partir de l’homogeneïtzació forçada de les diferents realitats ètniques que hi havia dins seu.

Des d’aquesta perspectiva teòrica es negligia o s’ignorava la força de la diversitat ètnica. Fins i tot en aquells casos on es constatava que hi havia conflictes de reivindicació d’identitat que podien tenir un efecte fortament disgregant sobre els nous estats que s’estaven construint. Aquest menyspreu per les reivindicacions ètniques es devia al convenciment de que, amb el procés natural de modernització, les identitats menors o intraestats (allò que solien anomenar tribalisme, regionalisme o comunalisme), acabarien per assimilar-se a la identitat comuna unificadora de l’estat. D’aquesta manera la identitat ètnica era interpretada com un obstacle transitori, intranscendent i efímer per a la integració efectiva de l’estat; es considerava que a la llarga les lleialtats ètniques acabarien essent transferides a la lleialtat principal estatal. Aquest convenciment es devia, en gran mesura, a que aplicaven una interpretació de l’etnicitat derivada de fer una analogia inadequada amb el cas dels EUA. Afirmar Smith (1983:24) que els teòrics socials nord-americans tendien a equiparar la nació amb la idea general de societat, seguint el model de societat composta per grups socials fixes que se suposava que dominava al seu país. Segons aquest model, amb l’augment de la comunicació i els transports es produeix un contacte i intercanvi cultural que fomenta la cooperació entre els grups, la presa de consciència del què es té en comú per sobre de les diferències, l’assimilació de les minories ètniques i la seva integració política en l’estat-nació dominant. No serà fins més tard que

s'anirà veient que, ni el model occidental era aplicable per igual a realitats tant diverses com el món postcolonial, ni tampoc el model funcionava realment pel suposat cas ideal del gresol de cultures nord-americà.

Dins d'aquesta perspectiva modernista el primer i principal autor que formulà una interpretació del nacionalisme fou **Karl Deutsch** amb la seva coneguda variant modernista de la comunicació. Cronològicament parlant el llibre més important de Deutsch, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry to the Foundations of Nationality*, pertany al període anterior al que estem tractant ara, ja que data de 1953. Però la seva obra i influència encaixen perfectament en el modernisme dels anys seixanta, ja que al 1966 va fer una reedició del llibre amb substancials modificacions que va ser la més influent i que sol ser la més utilitzada com a referència. Com la resta de modernistes del moment, Deutsch interpreta el nacionalisme com un fenomen resultat del període de disturbis que els països descolonitzats han de passar necessàriament per tal d'assolir la modernitat occidental. Correlaciona l'aparició del nacionalisme amb el sorgiment de les societats urbanes de classe mitjana i, guiat per la perspectiva optimista de l'època, pretén construir "nacions" a través de les comunicacions, les urbanitzacions, l'educació de masses i la participació política (Deutsch & Foltz 1963).

Allò que diferencia a Deutsch de la resta de modernistes del moment és l'èmfasi que posa en la difusió dels mitjans de comunicació de masses arreu del món. Deutsch veu en la "revolució de les comunicacions" la clau dels canvis polítics de les societats subdesenvolupades exposades a l'impacte modernitzador occidental. L'altra novetat és que utilitza molt informació quantitativa per intentar establir correlacions estadístiques de causa-efecte que li permetin descobrir els principals patrons de comunicació i integració de les unitats socials. Parteix de la convicció que la nació (entesa com a estat) és una realitat empírica definida per una sèries de trets objectius quantificables que permeten establir anàlisis comparatives. I pretén que aquesta comparació mostri les etapes per on evolucionen les societats per tal d'assolir l'estat modern. Donant prioritat a l'anàlisi estadística característica de l'escola cibernètica pretén formular un vertader model conceptual i quantitatiu dels processos de modernització que permeti preveure i prevenir les situacions problemàtiques amb què aquests van associats.

El punt essencial del plantejament de Deutsch (1953) és la centralització en la transmissió de missatges en la modernització. Segons aquesta perspectiva allò que defineix les característiques de la nova societat actual no són el capital, la urbanització o la indústria, sinó la capacitat de transmetre i rebre missatges a una escala sense precedents. I per això és significativa la dimensió moderna de l'educació occidental, a partir de la qual la comunicació s'estén per tot el món. En conseqüència, pren molta importància el rol de les elits educades segons el model occidental, ja que esdevenen el focus de la modernització de la comunitat. El sorgiment de grups educats segons el model occidental és una precondició necessària per a la mobilització de les masses i per a la capacitat del sistema sociopolític de desenvolupar-se i modernitzar-se. Però el rol principal el compleixen els mitjans de comunicació de massa, que mediatitzen els missatges occidentalitzadors.

Deutsch i la resta de teòrics de la comunicació estan interessats principalment en definir la nacionalitat i en explicar la seva formació, dos problemes relacionats amb el nacionalisme però essencialment diferents. D'aquesta manera, doncs, s'ocupen més del creixement de les "nacions" (o estats) que del desenvolupament del nacionalisme, encara que els és impossible no fer-hi alguna referència. A Deutsch especialment li interessa fer operatiu el concepte de nacionalitat, que defineix com la formació de comunitats ètniques que manifesten un sentiment nacional. La seva obra explica el procés d'adquisició d'aquesta consciència de nacionalitat i dels factors que hi intervenen, de manera que no està interessat realment en la ideologia o en el moviment nacionalista en si o en la seva participació en la creació de les nacions. El nacionalisme i la formació de l'Estat-nació apareixen simplement com a mitjans necessaris de transició (a través de l'educació i el sistema de comunicacions) a una societat moderna occidentalitzada. De fet, quan es refereix al nacionalisme directament, ho fa només en termes de moviment feixista: és sols un excés destructiu de sentiment nacional, el producte de l'assimilació cultural produïda a través de les demandes comunicatives d'un mercat econòmic modern i de la industrialització. Veu en el nacionalisme l'expressió d'un creixement gradual de la identitat i de la cohesió del grup, mitjançant la transmissió de records i experiències. Però creu que, en certes condicions en què el sistema d'informació és manipulat, el nacionalisme arriba a significar un tancament de "l'esperit nacional" i un enduriment de la

consciència nacional en “voluntat nacional”. Aleshores el moviment del nacionalisme (com a *isme*) i el compromís amb la seva ideologia porten dins seu un caràcter frustrat i negatiu, autodestructiu (com seria el cas nazi).

En el model de Deutsch el criteri definidor del “poble” és complementari als hàbits de comunicació, ja que una cultura està fundada en una comunitat de comunicació: “*los procesos de comunicación son el principio de la coherencia de las sociedades, de las culturas, e incluso de las personalidades individuales.*” (Deutsch 1953:87)¹²⁶. Segons la seva teoria, la facilitat comunicativa és subjacent a la comunitat cultural, afecta profundament les possibilitats de l’acció social i és mesurable. Deutsch creu que es pot preveure la construcció d’una nació (estat) en funció del grau de cohesió social, el qual és mesurable a partir del nivell de desenvolupament de les xarxes de comunicació. De fet, el grau de cohesió de la nació deriva de la nacionalitat, la qual és definida com la facultat (adquirible) de comunicar-se de manera més efectiva i intensiva amb els membres del propi grup que no pas amb els estranys. El primer procés que considera que treballa en la formació de la nacionalitat és l’assimilació, que és analitzada com una funció de la mobilitat social i del sorgiment de la consciència nacionalista i/o modernista. Deutsch vol demostrar que la mobilització social porta a una assimilació de la població amb la identitat estatal. Al seu temps la mobilitat social pot estar afectada per característiques socioeconòmiques controlables, com poden ser la renda, fluxos comercials, xarxes de comunicació i defensa, grups lingüístics, patrons d’assentament, ...etc. En tal formulació, la formació de la nacionalitat implica l’adopció d’una estructura de referència més universal per a l’acció social. O sigui que es tracta d’un procés primàriament d’assimilació de diversos pobles a la cultura nacional (és a dir, estatal).

En definitiva, doncs, Deutsch assenyala els processos de mobilització social i assimilació cultural com els dos motors del desenvolupament de les nacions. La mobilitat física i psíquica que crea la modernització també fa als individus capaços per a la comunicació i per a la seva “activació” i mobilització polítiques. De fet, el grau de mobilitat social es defineix per la inserció en xarxes de comunicació que són més denses que en la societat tradicional. Es crea un públic que lluita per a l’èxit individual i la

¹²⁶ Citat per Jaffrelot (1993:206).

pertinença col·lectiva, objectius que sols es poden aconseguir a partir de la “nació”. En aquest sentit Deutsch parteix de la premissa (compartida per tots els teòrics de la modernització) que l’aparició de l’industrialisme i l’economia de mercat moderns ofereixen recompenses econòmiques i psicològiques als individus desarrelats, aquells que estan tensos i insegurs. Són factors econòmics i psicològics que haurien conduït a la necessitat de pertànyer a un grup (de nou ens trobem amb el vell supòsit psicologista). I aquesta necessitat ha estat satisfeta posant la confiança en la nació. La diferència és que per Deutsch la mobilització social no es refereix tant a l’entrada d’un gran nombre de persones en l’escenari de la competició, sinó que el procés crucial és activar els individus per a una “comunicació relativament més intensa”, especialment la comunicació de masses que crea un públic. Deutsch reforça els seus arguments utilitzant indicadors quantitius com els fluxos comercials, l’exposició als *mass media* o la urbanització, amb els quals traça unes àmplies tendències universals. En referència al nacionalisme opera amb la noció d’autonomia del “sistema” (polític o personal) i no explica, ni com aparegueren aquests sistemes, ni per què els individus arriben a reivindicar la sobirania del “seu” sistema polític per sobre dels altres. En cert sentit, doncs, la validesa del seu model es queda al nivell de la descripció i no de l’anàlisi.

Així mateix se li ha criticat que en la seva proposta manquen formulacions explícites de quines són les relacions funcionals que s’estableixen entre els indicadors usats i l’estructura nacional que es produeix. El seu és un model heurístic que extreu generalitzacions a partir d’establir unes correlacions i comparar-les de forma inductiva. Però, sobretot, hi manca una referència a un sentiment nacional fora de les seves manifestacions institucionals (és a dir, l’estat) o “materials”. Les seves correlacions poden formular la condició i el vehicle d’una consciència nacional, però no en deduiran la seva naturalesa. Com la resta de defensors de la perspectiva modernista, tendeix a considerar l’estat com el marc natural de la nació, i no es planteja les complicades relacions que hi ha entre els dos elements. Al contrari, dona per suposat que amb el procés de canvi cap a la modernitat els estats es beneficiaran d’una transferència de dependència en detriment del regionalisme o el comunitarisme, sense preguntar-se com i per què passarà això.

En tot cas, la influència de les idees modernistes de Deutsch en el pensament dels anys seixanta és indubtable i la trobarem, d'una forma o altra, subjacent a molts dels arguments dels principals teòrics posteriors. La importància del grau de mobilitat social i la inserció en xarxes de comunicació per a la formació del nacionalisme forma part del nucli teòric de la proposta de Gellner (1983). Per altra banda, la importància de la comunicació per a la formació de la nació (o millor dit, de la idea de nació) la retrobarem anys més tard en la influent *comunitat imaginada* d'Anderson (1983), un altre destacat representant del modernisme crític que seguidament veurem.

3.3.b. *El modernisme crític*

Mica en mica el model de modernització dels anys seixanta va anar evolucionant cap a posicions menys optimistes. Si bé es manté el model general de transició de societats tradicional i moderna oposades i el procés de modernització segueix essent l'element clau per entendre el nacionalisme, s'inicia un canvi qualitatiu en la forma d'enfocar aquesta perspectiva. Aquest segon tipus de modernisme reacciona a les idees i principis, sovint implícits, de la generació modernista anterior que havia acabat acceptant les premisses bàsiques de la ideologia nacionalista on estaven immersos, ja que en la seva pretensió de "construir nacions" segons el model de les "velles nacions europees", reforçaven la idea del paper històric de la nació en l'àmbit internacional. I en assimilar la nació amb l'estat, acceptaven la realitat sociològica de la nació, entesa com una comunitat política i territorial de ciutadans. Com els seus predecessors modernistes, aquestes teories de la modernitat qüestionen tot tipus d'explicació de base genètica i primordialista del nacionalisme. I es desfan de les assumpcions i límits de les més antigues tesis orgàniques de la nació, que la consideraven una comunitat immemorial i antiga. Però van més enllà quan també neguen l'essència ontològica de la nació. Aquesta ja no és, com afirmava Deutsch, una realitat empírica definida per una sèrie de trets objectius quantificables. Sinó que esdevé una construcció social recent, resultat de la invenció ideològica de les tradicions i les comunitat imaginades per part de la pròpia doctrina nacionalista. En paraules de Gellner, un dels primers en formular-ho explícitament: "*las naciones sólo pueden definirse atendiendo a la era del nacionalismo, y no, como pudiera esperarse, a la inversa.*" (Gellner 1983[1988]:79). Serà el nacionalisme el que crearà a la nació com a idea o concepte enlloc

d'haver-hi una suposada nació real que genera "naturalment" el nacionalisme. I no només es nega l'antiguitat de la nació i el nacionalisme. Per primera vegada també es comença a qüestionar que aquest sigui un fenomen en retrocés que tendiria a desaparèixer amb el pas del temps.

En aquest sentit, si el primer modernisme aplicava una mirada durkhemiana de la cohesió social, el modernisme crític es considera més proper a la interpretació sociològica del conflicte de Weber. Molts d'ells el citen com a referent, especialment a l'hora de definir la nació. S'abandonarà, doncs, la perspectiva funcionalista i comunitària en l'anàlisi per adoptar visions molt més conflictivistes, integrant aquí les primeres propostes modernistes del nacionalisme ofertes des d'una vessant neo-marxista. Ja sigui per l'estímul de l'aparició de l'anomenat "*comunisme nacional*" a països com el Vietnam, Cuba o la Xina, ja sigui per la influència dels diferents moviments de reivindicació social que es visqueren a la dècada dels seixanta (especialment les revoltes camperoles que advocaven per la revolució armada al Tercer Món), aquests anys viuen un renaixement de l'aplicació del pensament marxista en l'anàlisi social. Després d'un període de domini funcionalista en les ciències socials en general (i que, com acabem de veure, en l'anàlisi del nacionalisme s'havia caracteritzat per l'aplicació d'una mirada comunitària, ahistòrica i força psicologista del nacionalisme), apareixen intents d'aplicar una mirada conflictivista i històrica que expliqués millor els processos de canvi social que s'estaven produint en aquells moments a les antigues colònies. Es generen noves interpretacions que ja no accepten amb tanta naturalitat la visió funcionalista clàssica de la modernització i que qüestionen tant el procés colonial com els seus efectes en la creació de desequilibris regionals mundials. En aquest marc es formula el paradigma del desenvolupament i el subdesenvolupament, i el model del *sistema-món* modern de Wallerstein.

Un altre tret distintiu d'aquesta visió conflictivista de la modernització és que es comença a reconèixer que la mobilització social no sempre afavoreix l'assimilació, sinó que allà on hi havia una diferència ètnica preexistent, aquesta s'intensifica i genera l'emergència de sentiments i moviments nacionals en conflicte. Els estudis mostren que l'impacte de la modernització afecta a la solidaritat de grup però que, contràriament al què afirmaven els primers modernistes, aquesta no desapareix, ans al contrari; en la majoria

dels casos augmenta el sentiment de pertinença. A partir d'ara, doncs, cada vegada més es començarà a estudiar el nacionalisme a partir de l'etnicitat.

Aquests nous plantejaments modernistes seran construïts a partir de l'aportació de diferents autors adscrits a diferents disciplines. Si bé tots ells comparteixen les línies principals del paradigma, posen l'accent en factors causals o explicatius diferents. Tot plegat ha generat diferents variants del model conflictivista de la modernització: la sociocultural, la ideològica, l'econòmica i la política.

La variant sociocultural està representada bàsicament per la figura d'**Ernest Gellner**. La importància del pensament de Gellner per a l'estudi del nacionalisme està fora de dubte, fins al punt que s'ha convertit en un referent indiscutible. D'una manera directa o indirecta, la seva proposta explicativa s'ha convertit en la base de tota una sèrie de teories modernistes. Val la pena que es faci atenció específica a la seva obra i encara més des d'una perspectiva antropològica, donat que és un dels pocs a posar la base de la seva explicació del sorgiment i desenvolupament del nacionalisme precisament en la relació entre cultura i política. Però justament, com que es tracta d'un antropòleg (encara que per la seva trajectòria vital i la seva forma de treballar també se'l reivindiqui des de la sociologia o la filosofia), el comentaré com cal en la segona part de la tesi. M'interessa tant entrar en una anàlisi en profunditat en les seves propostes teòriques, com destacar i reivindicar la figura de Gellner en tant que antropòleg.

Ara bé, dins d'aquesta variant també hi ha un altre autor a destacar. No tant perquè hagi fet una producció teòrica extensa sobre el nacionalisme com la que va fer Gellner sinó per la influència que ha tingut el llibre que hi va dedicar. Estic fent referència a **Benedict Anderson** i el seu infinitat de vegades celebrat títol, *Imagined Communities* (1983). El cas d'Anderson és una mica especial i requereix, a parer meu, que se li dediqui una mica més d'atenció. Per vàries raons.

Per una banda, perquè fa una aproximació molt interessant a elements de la cosmovisió que tenen a veure amb la creació i transmissió d'una concepció de la comunitat i una percepció del temps i l'espai que fins llavors poques vegades s'havia tingut en

compte. I que Anderson considera precondicions necessàries perquè pogués aparèixer la idea de nació i el discurs nacionalista moderns. Es tracta d'una aproximació molt suggerent pels que apliquem una mirada antropològica al nacionalisme i que permet plantejar qüestions que poden ser molt valuoses per millorar la forma de plantejar la comprensió del nacionalisme. En aquest sentit considero l'aportació d'Anderson, si bé limitada per explicar les causes de l'aparició del nacionalisme, molt interessant per explicar-ne el seu desenvolupament i la facilitat amb què s'estén històricament en el context mundial contemporani.

Per altra banda, amb el cas d'Anderson m'he trobat amb una circumstància ben curiosa. Possiblement per aquesta mirada culturalista del nacionalisme – centrada en la part més simbòlica de creació i transmissió de la identitat nacional a través de la transformació de la consciència-, més d'un crític l'ha situat dins el camp de l'antropologia¹²⁷. Però la seva biografia personal i professional mostra que Benedict Anderson és un polític, professor d'estudis internacionals a la Universitat de Cornell. Potser aquesta confusió en la posició professional d'Anderson s'ha vist abonada pel fet que és un autor especialista en l'àrea del sud-est asiàtic, un investigador que va estar vivint i treballant directament sobre el terreny¹²⁸.

Totes aquests elements combinats em varen fer pensar, durant molt de temps, que Anderson es mereixia un capítol propi dins de l'espai dedicat als antropòlegs de la segona part de la tesi. Fins que vaig descobrir que en realitat no n'era pas d'antropòleg. De totes maneres, crec que la seva aproximació és molt interessant des de la meua perspectiva i que requereix que en faci menció per poder aplicar després part de les seves idees en la proposta de marc teòric que presento al final de la tesi. També crec que cal fer una referència – per limitada que sigui - a l'obra d'Anderson perquè el seu llibre, *Comunidades Imaginadas*, s'ha convertit en un dels títols més citats en les teories del nacionalisme contemporànies. El més curiós de tot és que habitualment d'Anderson no es pren tant com a referència el contingut específic del llibre ni les seves tesis sobre l'expansió del

¹²⁷ Vegeu per exemple la introducció de Juaristi a l'edició espanyola del llibre editat per J. A. Hall (1998)

¹²⁸ Especialment a Indonèsia, tot i que també va estar a Tailàndia. Anderson es trobava a Indonèsia quan es va produir el cop d'estat comunista de 1965 i sobre el qual va escriure un assaig on qüestionava la posició dels militars en els fets, l'anomenat "Cornell Paper". Aquest fet li va vetar l'entrada a Indonèsia indefinidament.

nacionalisme en onades successives pel planeta. Sinó que allò que ha fet fortuna de la seva obra és la fórmula continguda en el títol, l'expressió *comunitat imaginada*, que molt sovint es pren prestada com a etiqueta per fer referència a la nació; si bé no sempre s'usa en el mateix sentit amb què la va proposar el seu creador.

Finalment, cal dir que hi ha autors que consideren a Anderson una figura molt influent en les posicions postmodernes que es desenvoluparan en els estudis del nacionalisme a partir dels anys noranta. Segons Smith (2000) l'obra d'Anderson s'ha d'entendre – juntament amb *L'invent de la tradició* de Hobsbawm & Ranger (1983) - com un subtipus de proposta dins del paradigma de la modernitat clàssica que va més enllà d'aquest. Les seves formulacions de les nacions (basades en la “comunitat imaginada” i amb les “tradicions inventades” respectivament), seran la llavor que ha donat lloc a les teories més radicalment “postmodernes”, “*en las que la idea de la identidad nacional se considera inherentemente problemática y descompuesta en sus componentes narrativos*”. (Smith 2000:34). Per totes aquestes raons, doncs, crec que val la pena que parem una mica d'atenció a què significa la *comunitat imaginada* per a Anderson i quins són aquells elements del seu llibre que val la pena destacar, malgrat que sóc conscient que aquest deteniment en l'obra d'Anderson és desproporcionat (i d'alguna manera injust) respecte a la resta d'autors comentats en aquest capítol.

Anderson estaria situat en l'òrbita dels autors materialistes d'esquerres¹²⁹, però en realitat aplica una mirada marxista poc ortodoxa. El punt de partida que el va impulsar a escriure el seu llibre fou precisament el “sorprenent” esclat en ple segle XX d'una guerra al voltant de la *qüestió nacional* entre països comunistes, com era la que enfrontava al Vietnam, Xina i Cambotja en la 3ª Guerra Indoxina (1978-79). Aquesta representava la “*primera guerra convencional en gran escala liberada entre regímenes marxistas revolucionarios*” (Anderson 1983[1997]:17, èmfasi seu). Aquesta situació no sols el va fer conscient de que la nacionalitat és el valor de legitimitat més universal en la vida política dels nostres temps, sinó que també li permeté afirmar que el nacionalisme havia estat una anomalia incòmoda per a la teoria marxista. No és que el marxisme hagués fracassat en explicar el nacionalisme, sinó que més aviat havia eludit haver-ho de fer. Per altra banda,

¹²⁹ És germà del conegut historiador marxista Perry Anderson i, com ell, també publica habitualment a la revista *New Left Review*.

malgrat partir d'aquesta herència marxista, Anderson interpreta el nacionalisme posant el focus en els dimensions més subjectives i simbòliques del fenomen, les quals en la perspectiva materialista en general solen quedar reduïdes o subordinades a un segon nivell.

Però què planteja exactament Anderson al seu famós llibre? Malgrat la influència del nacionalisme en la societat moderna, Anderson troba els orígens del concepte inadecuadament explicats i recollits. De manera que el seu principal propòsit en escriure l'obra és proporcionar un fons històric de l'emergència del nacionalisme, el seu desenvolupament, evolució i recepció. El seu punt de partida és que la nacionalitat i el nacionalisme *"son artefactos culturales de una clase determinada. A fin de entenderlos adecuadamente, necesitamos considerar con cuidado cómo han llegado a ser en la historia, en qué formas han cambiado sus significados a través del tiempo y por qué, en la actualidad, tienen una legitimidad emocional tan profunda."* (Anderson 1983[1997]:21). Argumentarà que el nacionalisme emergeix cap a finals del segle XVIII com a resultat del complex encreuament d'una sèrie de forces històriques, i que, una vegada creat, esdevé un model que pot ser usat en una gran varietat de terreny socials, amb una corresponent ampla varietat d'ideologies. En aquest complex d'elements històrics que intervenen en el procés d'aparició i desenvolupament del nacionalisme, es produeix un canvi en la percepció i interpretació cultural de la realitat que és un pre-requisit o pre-condició imprescindible per a fer-lo possible. I aquí és on posa l'accent l'anàlisi d'Anderson: *"Por supuesto, no estoy diciendo que la aparición del nacionalismo, hacia el final del siglo XVIII, haya sido 'producida' por la erosión de las certidumbres religiosas, ni que esta erosión no requiera en sí misma una explicación compleja. Tampoco estoy sugiriendo que el nacionalismo 'sucede' históricamente a la religión. Lo que estoy proponiendo es que el nacionalismo debe entenderse alineándolo, no con ideologías políticas conscientes, sino con los grandes sistemas culturales que lo precedieron, de donde surgió por oposición."*

Para nuestros fines actuales, los dos sistemas culturales relevantes son la comunidad religiosa y el reino dinástico. Estos dos sistemas eran en su apogeo marcos de referencia que se daban por sentados, como ocurre ahora con la nacionalidad. Por lo tanto, es esencial considerar qué dio a estos sistemas culturales su importancia evidente, al mismo tiempo que destacar ciertos elementos claves de su descomposición." (Anderson 1983[1997]:29-30)

Justament la base principal del seu argument i allò que l'ha fet més conegut és la seva definició de la nació. Anderson té la virtut de començar el seu llibre definint amb claredat els seus punts de partida i els conceptes bàsics sobre els quals construeix la seva proposta teòrica. Entén la nació com una comunitat política caracteritzada per la manera com és imaginada: *"Así pues, con un espíritu antropológico propongo la definición siguiente de la nación: una comunidad política imaginada como inherentemente limitada y soberana."* (Anderson 1983[1997]:23)

* La nació és **imaginada** perquè *"aun los miembros de la nación más pequeña no conocerán jamás a la mayoría de sus compatriotas, no los verán ni oirán siquiera hablar de ellos, pero en la mente de cada uno de ellos vive la imagen de su comunión."* (Anderson 1983[1997]:23) És a dir, la possessió de la ciutadania en una nació permet i suggereix als individus imaginar les fronteres de la nació, fins i tot si aquestes fronteres no existeixen físicament.

* La nació s'imagina **limitada** perquè *"incluso la mayor de ellas, que alberga tal vez a mil millones de seres humanos vivos, tiene fronteras finitas, aunque elásticas, más allá de las cuales se encuentran otras naciones."* (Anderson 1983[1997]:24-25) El fet que els nacionalistes siguin capaços d'imaginar fronteres suggereix que reconeixen l'existència d'una partició entre la humanitat per cultura, etnicitat i estructura social. No poden imaginar la unió de tots sota un "nacionalisme" massiu que abracci a tot el món.

* La nació s'imagina **sobirana** perquè *"el concepto nació en una época en que la Ilustración y la Revolución estaban destruyendo la legitimidad del reino dinástico jerárquico, divinamente ordenado. (...) las naciones sueñan con ser libres y con serlo directamente en el reinado de Dios. La garantía y el emblema de esta libertad es el Estado soberano."* (Anderson 1983[1997]:25)

* Finalment, la nació s'imagina com una **comunitat** perquè *"independientemente de la desigualdad y la explotación que en efecto puedan prevalecer en cada caso, la nación se concibe siempre como un compañerismo profundo, horizontal. En última instancia, es esta*

fraternidad la que ha permitido, durante los últimos dos siglos, que tantos millones de personas maten y, sobre todo, estén dispuestas a morir por imaginaciones tan limitadas." (Anderson 1983[1997]:25)

La clau de l'anàlisi d'Anderson és que aquesta possibilitat d'imaginar la nació, que *"sólo surgió en la historia cuando tres concepciones culturales fundamentales, todas ellas muy antiguas, perdieron su control axiomático sobre las mentes de los hombres."* (Anderson 1983[1997]:61). Aquestes concepcions, que es perderen en diferents fases històriques, són: 1) el declivi de la dominació religiosa; i amb ella la degradació dels idiomes sagrats com a transmissors de la veritat (i per tant, l'auge de les llengües vernacles); 2) el declivi de la creença en què la societat estava naturalment organitzada al voltant de monarquies sagrades; i finalment, però no menys important, 3) el desenvolupament d'un nou concepte de la temporalitat que ara es concebrà no en la forma cristiana medieval de simultaneïtat, sinó en un temps "homogeni, buit", i que s'expressa sobretot en la novel·la moderna – a través de la qual se'ns presenten herois desconeguts però que formen part d'una comunitat fixa i perdurable en escenaris i períodes històrics familiars – i en la premsa diària.

A aquests esdeveniments històrics que posaren el camí a la consciència de nacionalisme, s'hi suma un element clau per Anderson: la pràctica del "capitalisme imprès". Aquest element facilità l'expansió i fixació dels idiomes vernacles i, sobretot, a través de l'edició i lectura de les novel·les i dels periòdics diaris (best-sellers d'un dia), crearen camps de comunicació unificats. Aquests espais comuns de comunicació permeteren als parlants d'una diversa varietat de llengües esdevenir conscients els uns dels altres via impremta i paper. És a dir, la publicació de la premsa diària en llengua vernacle permeté imaginar la nació i delimitar qui en formava part i qui no, a partir de lligar entre sí esdeveniments que tenien lloc en el món sencer en una mateixa data, garantint que serien llegits de forma simultània per masses de gent que formen la mateixa comunitat de lletra impresa: *"Fue el invento de Gutenberg el que hizo posible la idea de una comunidad lingüística secular e imaginaria, pero fue el capitalismo de consumo el que convirtió en plausible a un tipo concreto de esas comunidades: la nación. Las masas eran, y siguen siendo, en gran medida monóglotas. Por lo tanto, la necesidad de expandir el mercado de*

los libros impresos recurriendo al consumo de masas (dado que el mercado de elite del latín ya estaba saturado) dio al capitalismo un giro imprevisible y revolucionario hacia lo vernáculo." (Smith 2000:244)

Com ja he dit abans, a aquest procés hi contribueix la interacció de tres factors que, cap d'ells per separat esdevé condició necessària pel sorgiment de les nacions, però que tots junts són determinants:

- el decaïment del llatí, que cada cop queda més allunyat de la vida quotidiana i de les masses, especialment a partir del treball de recuperació dels clàssics pre-cristians per part dels Humanistes;
- el protestantisme, que explotà hàbilment el mercat vernacle per arribar a les masses en la seva guerra religiosa particular;
- el fet que alguns dialectes (normalment els que es parlaven en els centres polítics) fossin seleccionats a l'atzar en les corts pels buròcrates com a vehicles oficials per a la centralització política i administrativa, fins i tot abans del segle XVI. Així acabaren convertint-se en llengües vernacles fixes. Aquest element és especialment important, donat que les llengües impreses incentivaren l'augment de la consciència nacional de maneres molt diverses: *"creando campos de comunicación menos cultos que el del latín pero de mejor calidad que los de las lengua vernáculos; fijando una lengua estándar que generaba la idea de que lo nacional era antiguo. Por último, creando nuevos lenguajes-de-poder en el seno de una nueva jerarquía cultural de dialectos y lenguas. De esta forma quedaba constituido el escenario que permitiría la difusión global de la idea de nación."* (Smith 2000:245)

Aquest model històric s'aplica bàsicament a l'Europa medieval, però Anderson desenvolupa el model per explicar la seva expansió fora d'Europa, analitzant els elements essencials de cada tipus principal de nacionalisme cultural i geohistòric. En aquest sentit voldria remarcar la idea d'Anderson (que comparteixo plenament) de que una vegada creats els artefactes culturals particulars que són la nacionalitat i el nacionalisme, *"se volvieron 'modulares', capaces de ser trasplantados, con grados variables de autoconciencia, a una gran diversidad de terrenos sociales, de mezclarse con una diversidad correspondientemente amplia de constelaciones políticas e ideológicas."*

(Anderson 1983[1997]:21). Així assenyala com la idea de nació pogué ser “piratejada” per mans molt distintes i, a vegades, inesperades. I comença a partir de la creació dels “estats Criolls” (els estats creats a les colònies del nou món), que considera els primers a desenvolupar concepcions de nacionalitat, fins i tot abans que la noció de nacionalisme florís a Europa. Una afirmació que ha estat posteriorment font de polèmica. A través dels exemples de les colònies nord i sud-americanes, Anderson mostra com aquestes *comunitats imaginades* com a nacionals de les joves repúbliques del Nou Món, foren formades i liderades per gent que compartien un llenguatge comú i una descendència comuna amb aquells contra els quals havien lluitat per obtenir al seva independència. I que, per tant, recollien la ideologia sobre la sobirania i la legitimitat política que llavors s’estava elaborant a Europa. Anderson mostra com aquests nous estats reproduïen la importància del capitalisme imprès a través del paper dels impressors criolls, però també incorporant un nou element d’identitat diferencial: els “peregrinatges administratius” dels funcionaris provincials de l’imperi espanyol.

En els següents capítols Anderson planteja com l’amenaça d’aquestes mobilitzacions populars vernacles van generar una reacció imperial per part de les velles dinasties (que veien amenaçada la seva posició pel fet de no pertànyer a la nacionalitat que estava essent imaginada). Element que portaria a la creació justament dels “nacionalismes oficials” per part dels governants dinàstics i les seves burocràcies, especialment a l’Est d’Europa i Àsia. D’aquesta manera Anderson és un dels pocs autors que posa l’èmfasi en el paper que tingué la independència colonial americana en la construcció d’alguns nacionalismes europeus. Finalment dedica un capítol al què anomena l’última onada de “nacionalismes anti-colonials”, que es donaren en els processos d’independència d’Àsia i Àfrica. Aquest model de nacionalisme, a parer d’Anderson, respon als antics models de nacionalisme vernacle i crioll d’Europa i les Amèriques respectivament. Però també està actuant respecte als “nacionalismes oficials”. És a dir, Anderson està proposant que els diferents nacionalismes que es donen a diferents espais i temps del planeta s’estan creant com a reacció i en funció de nacionalismes previs dels quals prenen la ideologia però contra els quals també s’aixequen: *“Los actores y características de cada grupo de nacionalismo diferían enormemente entre sí, pero, al mismo tiempo, todos llevaban la marca de su origen común al darse ciertas condiciones: el surgimiento de las masas*

capaces de constituer un público lector, el de la imprenta y el del capitalismo de consumo. Por lo tanto, cualquier teoría general debe ser complementada con un análisis histórico y sociológico de las circunstancias específicas de cada área cultural y de cada periodo.” (Smith 2000: 246)

Després de la seva aparició, el llibre d'Anderson fou àmpliament estudiat i discutit dins la comunitat intel·lectual, i fou tant criticat com alabat. Les crítiques varen portar a Anderson a reconsiderar el seu treball i el va tornar a editar al 1991, revisat i ampliat amb dos capítols amb els quals pretenia corregir “*graves fallas teóricas de la primera edición*” (Anderson 1997:14). El primer “apèndix” està dedicat al paper de l'estat colonial del segle XIX en la creació (més o menys inconscient) d'un imaginari nacional amb unes coordenades espacials concretes i emocionalment sentides (elaborades gràcies als cens, els mapes i els museus). El segon és un intent d'explicar la necessitat dels nous nacionalismes de crear una “memòria històrica” molt sovint sorgida del no res històric; i mostrar com ho fan a través de les convencions literàries i biogràfiques modernes.

No hi ha prou lloc aquí per fer una crítica en extensió a l'obra d'Anderson, així com tampoc n'he pogut fer una descripció amb tota la profunditat que requeriria. Les principals crítiques que ha rebut el seu llibre tenen a veure amb el seu modernisme, la interpretació que fa d'alguns dels exemples que cita (especialment els casos de nacionalismes anti-colonials) i, en general, amb el reduccionisme culturalista del seu argument (v. Özkirimli 2000:151-156). En tot cas, però, en general el què més ha cridat l'atenció de l'obra d'Anderson és la sorprenent utilització que fa dels termes comunitat política imaginària i capitalisme d'impremta (mentre que les idees sobre el declivi a gran escala de les comunitats sagrades i el sorgiment d'una concepció lineal del temps han tingut menor reconeixement). Per Smith (2000:247), per exemple, l'aspecte més problemàtic és justament la idea d'una comunitat política imaginària, i ho troba especialment greu perquè segons ell aquesta idea obre la porta a una lectura postmoderna de la nació. Però cal anar alerta amb la crítica de Smith perquè de fet Anderson parla d'una comunitat imaginada, no pas d'una comunitat imaginària. I no es tracta d'una precisió semàntica gratuïta.

A diferència de la visió que té Gellner, – al qual el propi Anderson li critica que confon la imaginació amb la falsedat –, la idea d'imaginació que ell proposa no fa a les nacions més o menys reals, o més o menys legítimes, que altres comunitats polítiques. Anderson admet que totes les comunitats més grans que un poble (que és l'únic espai on realment es pot donar el contacte cara a cara), són imaginades. De manera que el que distingeix a la nació és *la forma* en la qual és imaginada: “*De hecho, todas las comunidades mayores que las aldeas primordiales de contacto directo (y quizá incluso éstas) son imaginadas. Las comunidades no deben distinguirse por su falsedad o legitimidad, sino por el estilo con el que son imaginadas.*” (Anderson 1983[1997]:24). En aquest sentit, parlar de *comunitats imaginades* i prou, com fan alguns autors parafrasejant a Anderson, no té massa rellevància, ja que en la meua opinió totes les comunitats – fins i tot aquelles que són prou reduïdes perquè tots els membres puguin tenir un contacte directe entre ells – s’imaginen d’una manera o altra. I tots els grups humans creen els seus propis mites d’origen que expliquen i legitimen la seva existència i forma de ser. Allò que distingeix la nació és que s’imagina sobirana i delimitada; i que té més mitjans tècnics i culturals – sobretot quan aquells que la imaginen tenen el poder de l’estat –, per crear i imposar un determinat imaginari col·lectiu que justifica i legitima les accions de la comunitat.

Per altra banda m’interessa destacar que, en la interpretació d’Anderson, el que és essencial no és la qüestió lingüística *per se* (tot i que aquesta està molt present en la seva explicació), sinó la seva interacció amb la tecnologia i el capitalisme. La diversitat lingüística tingué poca rellevància política fins que el capitalisme i la impremta crearen públics de lectors que ell anomena “monòglotes”. Fou llavors només quan la nació, com a comunitat política imaginada, arribà a dominar el pensament i l’organització social dels humans: “*Lo que, en un sentido positivo, hizo imaginables a las comunidades nuevas era una interacción semifortuita, pero explosiva, entre un sistema de producción y de relaciones productivas (el capitalismo), una tecnología de las comunicaciones (la imprenta) y la fatalidad de la diversidad lingüística humana.*” (Anderson 1983[1997]:70).

És indubtable que els plantejaments d’Anderson tingueren el mèrit de reforçar el paradigma modern, redirigint el focus de les versions materialistes cap al pla de la cultura,

secundant així la via que havia iniciat Gellner. Això no treu que els seus plantejaments tinguin alguns problemes greus. Com ara una interpretació de la nació en termes individualistes i voluntaristes, on el llenguatge (que es pot adquirir) és el principal criteri de definició de la nació. Sense tenir en compte, doncs, com s'interrelaciona la visió lingüística de la comunitat amb altres criteris d'identificació de grup com l'etnicitat, la religió o el color. En aquest sentit, sorprenentment Anderson parla poc del paper de la religió en el nacionalisme (sobretot tenint en compte la importància que dóna a la idea de mort i immortalitat). Sembla que aquí la seva perspectiva estaria condicionada per una visió evolucionista característica de l'esquema marxista, segons la qual el nacionalisme succeeix a la religió, desapareguda aquesta segons una seqüència històrica específica marcada en etapes molt determinades (una no pot aparèixer sense l'anterior). Però hi ha molts exemples històrics no sols de convivència entre nacionalisme i religió, sinó de profunda imbricació i interdependència entre ells (com, per exemple, la Reforma europea).

Per altra banda, l'èmfasi que posa en el paper del capitalisme imprès relega en un pla força descuidat altres formes de representació cultural i altres vehicles fonamentals per explicar el sorgiment i difusió del nacionalisme. En aquest sentit estaria d'acord amb la crítica que fa Smith (2000:250-252), que reconeix la importància del sorgiment d'un públic lector en vernacle (sobretot pel paper central de les *intelligentsias*) per entendre el nacionalisme, però que ens recorda que seria un error generalitzar en excés aquesta importància, especialment als llocs on l'alfabetització era molt baixa (tant a Europa com a Àfrica). Smith posa l'accent en les imatges orals, auditives i visuals, més que les escrites, com a vehicles de transmissió de la imatge de comunitat. I recorda que foren els nacionalistes els qui, un cop arribats al poder, "educaren" i alfabetitzaren a les poblacions per convertir-les en ciutadanes d'una nació. Reclama que la paraula escrita mai tingué un lloc destacat respecte a altres elements (com la religió) i reivindica el paper del "populisme cultural": és a dir, dels mecanismes de difusió tradicional i popular de la manera d'imaginar i retratar la comunitat, conjuntament amb els elements més duradors de les cultures col·lectives que conformarien el seu entorn històric (monuments, paisatges, monuments funeraris, ...etc.) Elements que Anderson sols tindrà en compte en la segona versió ampliada quan assenyali el paper crucial desenvolupat per l'estat colonial a través dels censos, els etnògrafs i els cartògrafs a l'hora de definir les nacions del sud-est asiàtic.

Així, conclou Smith (2000:252), el capitalisme imprès seria només *una més* de les causes que contribuïren a fomentar el nacionalisme (especialment a Europa).

Compartiria, doncs, la interpretació de Breuilly (1996:173) quan afirma que la teoria de Gellner és més satisfactòria que la d'Anderson, ja que el primer intenta determinar alguns canvis bàsics en l'estructura social que poden sostenir el tipus de procés cultural que considera el segon. De tot manera crec que la valoració final de l'obra d'Anderson ha de ser altament positiva, ja que, com reconeix Smith (2000:245): "*Deutsch y los teóricos de la comunicación han señalado la importancia de los medios de comunicación de masas a la hora de crear 'públicos' disponibles para la participación y la acción políticas. Pero el análisis de Anderson va más allá del crudo determinismo implícito en estos últimos estudios al vincular estos procesos 'objetivos', tecnológicos, económicos y políticos a redes discursivas y factores subjetivos.*"

Continuant amb les diferents modalitats de perspectives modernistes, la **variant ideològica** està ben representada per un historiador de les idees, **Elie Kedourie**. En termes cronològics estrictes Kedourie esdevé el primer modernista crític, ja que la seva obra més influent, *Nationalism*, aparegué publicada just al 1960¹³⁰. En aquest llibre Kedourie té l'objectiu explícit d'elaborar una explicació de l'origen i posterior expansió del nacionalisme, entès exclusivament com a doctrina o ideologia creada a Europa. Es proposa analitzar les circumstàncies i conseqüències de la seva creació i difusió a partir de l'anàlisi de les idees de la tradició filosòfica europea.

Aquesta era una pràctica força freqüent en els historiadors de les idees del moment, que solien establir tipologies a partir de l'element ideològic i que aplicaven una mirada europocèntrica i difusionista del nacionalisme. Però Kedourie es distancia enormement dels plantejaments que aquells historiadors havien fet fins aleshores. Potser per la seva animadversió envers la doctrina nacionalista - sentiment que no oculta en cap moment i que en alguns moments distorsiona la seva anàlisi -, és dels primers a qüestionar el mite

¹³⁰ Tot i que la seva influència més important serà als anys setanta, fruit de la publicació d'un segon llibre sobre el tema, *Nationalism in Asia and Africa* (1971). El segueix en antiguitat Gellner, que just al 1963 presentà una primera elaboració de la seva teoria a l'obra *Thought and Change*. De tota manera també la influència més important de Gellner es dona en les dècades posteriors, quan reformularà la seva teoria amb més precisió i ressò intel·lectual en l'obra *Naciones y naciones* (1983).

sostingut per la historiografia nacionalista, que situava la formació dels estats-nació europeus al segle XVI com el resultat d'un lent procés natural d'afirmació d'una nació preexistent. Kedourie afirma explícitament la modernitat de la nació i del nacionalisme, tant com a ideologia com a sentiment. I mostra que la doctrina va patir un complex procés de formació i discussió abans d'esdevenir un "fet obvi": "*De modo que en el mundo moderno con todos sus medios para la difusión de las ideas y el adoctrinamiento de las masas, es a menudo más cierto afirmar que la identidad nacional es el producto de una doctrina nacionalista que la doctrina nacionalista es la emanación o expresión de la identidad nacional.*" (Kedourie 1960[1985]:117).

Concretament Kedourie afirma que la doctrina nacionalista ja existia prèviament, però que va adquirir rellevància a finals del segle XVIII a Europa pels fets que hi ocorregueren. La principal novetat de la seva proposta respecte a altres històries de la ideologia nacionalista que s'han escrit és que posa l'accent en l'obra de Kant i en la influència que, a parer seu, el concepte d'imperatiu categòric kantià tingué en la formulació nacionalista dels filòsofs alemanys posteriors¹³¹. Kedourie fa derivar el nacionalisme de la convergència de 3 cadenes causals contingents: una intel·lectual (el dualisme filosòfic de Kant i la seva influència en els romàntics alemanys); una social (la disgregació de les formes tradicionals per influència de les dues revolucions, la industrial i la francesa); i una política (l'exclusió de la *intelligentsia* alemanya dels assumptes d'estat). Però en realitat l'anàlisi de Kedourie és fonamentalment ideològica, i el pes causal principal està en la primera cadena, la intel·lectual. En la seva proposta aquesta té una formació independent i prèvia, mentre que les circumstàncies sociopolítiques i econòmiques esdevenen més aviat elements que acompanyen el procés, o que fan rellevant una ideologia que ja estava disponible.

D'aquesta manera, el nacionalisme apareix bàsicament com una doctrina generada per filòsofs que, empesos per circumstàncies històriques i personals específiques (una

¹³¹ Kedourie situa exactament l'origen del nacionalisme en els *Discursos a la nació alemanya* de Fichte, al 1806. Aquest excessiu enfocament en el cas alemany com a nacionalisme "originari" del qual derivarien totes les altres "versions" o "desviacions", és un dels problemes de la seva obra i de la majoria d'historiadors de les idees del moment, que ofereixen una versió del nacionalisme limitada al model lingüístico-racial germànic.

marginació social i una crisi d'identitat), acaben interessant-se per qüestions polítiques¹³². La revolució francesa ajudarà després a estendre la doctrina per Europa (per simple mimetisme d'una *idea-força* però també per la destrucció de la societat tradicional), mentre que la revolució industrial generarà noves classes socials que es beneficiaran de la doctrina pels seus propis interessos. Kedourie segueix, doncs, encara dins la línia general modernista de considerar el nacionalisme un element funcional, pel fet que dóna coherència i equilibri social en una situació d'instabilitat causada per la modernitat.

L'obra de Kedourie destaca per la importància que dóna als intel·lectuals i a l'anàlisi del seu discurs, mostrant com aquests individus són els més exposats a la marginació i la ruptura cultural de la modernitat. D'aquesta manera la seva proposta combina difusionisme amb funcionalisme, al presentar el nacionalisme com una ideologia que proporciona la seguretat psicològica que els joves alemanys desestructurats necessitaven. I així mateix passarà amb les intel·lectualitats natives dels països descolonitzats, les quals importaran les ideologies creades a Europa per tal de fer front a l'impacte de la destrucció de l'antic ordre que implica la modernitat (Kedourie 1971). Aquest èmfasi en el paper de la *intelligentsia* és un element que caracteritza la majoria d'anàlisis modernistes, que reivindiquen la funció de liderat que aquest col·lectiu (no sempre prou ben definit pels teòrics), ha tingut en els diferents moviments nacionalistes.

De tota manera Kedourie té el mèrit de ser un dels pocs modernistes que consideren que no hi ha una manipulació absoluta per part de les elits, que aquestes tampoc inventen la nació del no res. Reconeix que la mobilització nacionalista i la manipulació de les masses només pot tenir èxit si es prenen seriosament els sentiments religiosos i històrics previs. Hi ha un ús (una perversió) de les tradicions, que són polititzades recurrent a aquelles imatges i símbols que tenen "ressonància popular" i que poden mobilitzar a la gent (que solen ser els religiosos). Ara bé, tal com molt encertadament han criticat primordialistes com Connor (1993), una lectura absolutament limitada als escrits dels ideòlegs nacionalistes i a la lògica de les seves idees ens dóna una imatge necessàriament elitista i incompleta del nacionalisme. Ni el discurs és imposat acríticament a una població mobilitzada per les elits que afirmen parlar en nom de tot el grup, ni s'elabora dins dels

¹³² En aquest sentit Kedourie destaca per ser dels primers a afirmar que les demandes culturals no es poden separar de l'acció política, una idea que serà desenvolupada amb més profunditat en la teoria de Gellner.

caps dels filòsofs independentment del context social i polític on aquests viuen. El problema de la perspectiva de Kedourie serà justament aquesta visió excessivament ideològica del nacionalisme: no queda clar per què, en un moment històric determinat, es crea i s'imposa, en contextos ben diferents, una ideologia nacionalista per sobre d'altres que també estaven disponibles. Si no és per la pròpia força de les idees.

En un plantejament absolutament oposat es mou la **variant econòmica** del paradigma modernista crític, que busca forces sociològiques, i sobretot materials, per explicar el sorgiment del nacionalisme, l'origen del qual consideren lligat al capitalisme. Aquestes propostes, amb figures destacades com Hechter (1975) i Nairn (1977), són una important variant de les teories marxistes sobre l'imperialisme que es desenvolupen els anys setanta com a reacció a la visió funcionalista dominant. Aquests estudis neo-marxistes dels teòrics del Tercer Món hereten la visió leninista de la lluita entre l'imperialisme i l'anti-colonialisme (Wallerstain 1974). Recordem que la visió tradicional marxista del nacionalisme partia de considerar els casos de França i Anglaterra com el model de tot desenvolupament econòmic i polític. Fet que portà a interpretar el nacionalisme com una invenció burgesa de les primeres etapes del capitalisme, amb tendència a desaparèixer amb el temps, de manera que no calia dedicar-li gaire més atenció. Aquest model ja es va revelar força inadequat per aplicar-lo a l'Europa Oriental (tal com els austromarxistes denunciaren), i encara més difícil apareixia la seva extensió fora d'Europa. Fou llavors quan Lenin establí una distinció que ha esdevingut clàssica entre Europa occidental, Europa oriental i el Tercer Món. Aquestes zones esdevindran tres fases històriques de desenvolupament i expansió del capitalisme, i també tres àrees de desenvolupament de diferents tipus de nacionalisme.

Aquesta línia és la que seguirà la nova interpretació marxista dels anys seixanta, que posarà l'èmfasi en l'oposició entre la metròpoli i la colònia en els països en vies de desenvolupament per explicar el sorgiment del nacionalisme¹³³. Es parteix de la base que la resistència colonial que es pot trobar en aquestes àrees és una reacció de les masses oprimides a l'explotació dels seus territoris per un imperialisme que és, alhora, capitalista i

¹³³ Un bon exemple de la teoria neomarxista de l'anticolonialisme és l'obra de Peter Worsley, *The Third World* (1964), un (altre) antropòleg que intenta explicar l'imperialisme capitalista en una teoria on també apareix, secundàriament, el nacionalisme.

occidental. Suposen el conflicte perenne entre els grups per l'apropiació de recursos escassos i es basen en les nocions de "subdesenvolupament" i "explotació".

Des d'aquest enfocament l'explotació econòmica és la base del domini polític colonial, i l'element comú de tots els països colonitzats, allò que els unifica. En un nivell secundari apareixen les conseqüències socials de la colonització (el desarrelament de la gent dels pobles, la creació d'una xarxa de comunicacions, l'alfabetització, la migració cap a les ciutats, ...etc.), que acaben creant una nova burgesia i una *intelligentsia* urbanes que seran les que donaran forma al nou nacionalisme profundament anticolonial. Des d'aquesta perspectiva s'interpreta que l'aplicació del colonialisme capitalista acaba anant en contra de si mateix, en crear una nova elit nativa amb una actitud ambivalent: formada en una educació occidental però desplaçada dels llocs de treball i prestigi. Els seus interessos materials i culturals els portaran a construir un nacionalisme socialista com a reacció a l'explotació colonial. I aquest moviment estarà reforçat pels interessos paral·lels dels treballadors i la burgesia nativa, en conflicte amb l'explotació que prové de l'exterior. D'aquesta manera, doncs, els neo-marxistes incorporen l'anàlisi del nacionalisme en l'agenda de temes a treballar, si bé continuen la línia ortodoxa que tendeix a subestimar la força dels fenòmens nacionalistes. Aquests queden reduïts, una vegada més, a un ús instrumental d'una ideologia per part de la burgesia. En aquest cas la nativa.

Un bon exemple d'aquesta perspectiva és la interpretació proposada per **Balibar & Wallerstein** (1988), els quals pretenen explicar el nacionalisme a partir del desenvolupament econòmic desigual en un marc territorial global: l'anomenat *sistema-món* modern. En l'anomenat capitalisme històric, les unitats nacionals es creen en un joc d'uns contra els altres. El nacionalisme apareix com un instrument per justificar la situació de competència i dominació entre centre i perifèries. La nació esdevé una producció estratègica dels estats, i el nacionalisme un procediment ideològic per cimentar la solidaritat de la població o augmentar el seu control. Amb aquest enfocament es converteix l'oposició sociològica clàssica entre societat tradicional i societat moderna, en una nova oposició: la del gran estat-nació d'Europa occidental imperialista-capitalista afamat d'inversions i mercats colonials *versus* el contra-estat anticolonialista producte del capitalisme modernitzant de l'imperialisme. S'aplica, doncs, al pla internacional, la

dicotomia marxista de la polarització de les classes socials. I aleshores el colonialisme té el mateix paper que té l'estat en el sistema capitalista: és el "comitè executiu" de la burgesia blanca rica, a la qual s'oposa l'antiimperialisme dels pobres de color. En aquest marc el nacionalisme és vist com la resposta nativa al colonialisme i l'opressió estrangera. D'aquesta manera, la doctrina nacionalista occidental acabaria tornant-se contra el seu propi creador, occident, en els països descolonitzats. És només en aquest sentit de reacció contra occident que els marxistes podran acceptar el nacionalisme com un element de progrés.

Aquesta és una perspectiva exclusivament centrada en els països del Tercer Món, i molt especialment en el cas de l'Àfrica, que era el continent on hi havia més casos de descolonització recent. Justament l'ús d'una imatge unitària del Tercer Món, que no tenia en compte la seva gran diversitat interna, és una de les principals crítiques que es feren a aquests plantejaments neo-marxistes. Aplicant una generalització que posava el focus en l'oposició entre colonitzadors i colonitzats, es perdia de vista les diferències que hi havia entre els diferents països descolonitzats. Diferències culturals prèvies, en el nivell de subdesenvolupament assolit, en les formes de colonització viscudes, en els processos d'independència seguits i en els règims polítics aplicats un cop assolida la descolonització en cada un dels nous estats creats. Però també les diferències ètniques i culturals existents dins de les fronteres de cada un d'ells. L'atenció dispensada pels teòrics al factor de l'explotació econòmica i la reivindicació (de nou) del paper de la *intelligentsia* desarrelada i occidentalitzada, no plantejava quina relació hi havia darrera, per sobre o paral·lelament, entre aquests col·lectius i la seva pertinença ètnica en un entorn multiètnic. És a dir, no es plantejava fins a quin punt la reivindicació nacionalista, ja fos argelina, birmana o etiop, unificava a tota la població en contra de l'opressor estranger, o bé reivindicava una certa manera ètnica de ser argelí, birmà o etiop: la del grup ètnic dominant. Ni s'analitzava si aquest imposava els seus mites, símbols, llengua i altres referents al conjunt de la població, un cop aconseguida la independència i el poder del nou estat, el qual solia estar controlat pel grup ètnic majoritari o pel que havia gestionat el procés d'alliberament colonial.

En aquest sentit el model neo-marxista seguia aplicant un model evolucionista uniliniar i unicausal que condicionava les etapes per on se suposava que havien de passar

tots els estats en una progressió natural inevitable. En aquest cas, s'ha canviat l'anterior evolució pel progrés per l'evolució per l'aplicació del capitalisme. Amb l'agreujant que, en alguns casos, no queda prou clara la distinció analítica i empírica entre capitalisme, colonialisme i imperialisme. Però sobretot, el gran problema d'aquests primers plantejaments neo-marxistes és la seva tendència a descriure grans seqüències històriques. La recerca d'una "lleï" explicativa de la quasi ubiqüitat del nacionalisme en el món modern fa que apliquin una mirada "externalista" que no té en compte les característiques concretes de cada cultura nacional o dels grups socials implicats, més enllà d'una aproximació mecànica i esquemàtica. La perspectiva usada no permet analitzar amb detall els diferents tipus de nacionalisme que es donen en cada nou estat, ja que tampoc es coneixen les circumstàncies prèvies que poden explicar la forma que aquest prendrà en cada cas. I paradoxalment, tot i centrar-se en intentar explicar els nacionalismes del Tercer Món, no paren prou atenció al fet que allò que distingeix aquests tipus de nacionalisme d'altres casos és precisament el sistema colonial previ que determina l'excepcionalitat de la seva creació com a nous estats. Si no es té en compte l'experiència històrica prèvia i el fons cultural disponible i activable per al discurs nacionalista, és impossible determinar per què en un moment donat el coneixement de la doctrina nacionalista occidental esdevé tant atractiu i irresistible per una *intelligentsia* nativa que té simultàniament a les seves mans moltes altres ideologies disponibles. A no ser que tornem a recórrer a la difusió de les idees-força per elles mateixes; criteri que no sembla massa apropiat en una proposta neo-marxista.

Però des de la posició neo-marxista hi ha hagut alguns esforços per renovar l'enfocament materialista del nacionalisme. En són un exemple la teoria del colonialisme intern de Hechter (1975) i la teoria del desenvolupament desigual del capitalisme de Nairn (1977). Dos intents d'aplicar la interpretació marxista dels efectes de l'imperialisme (principalment les propostes que als anys seixanta es desenvoluparen a Llatinoamèrica sobre les desigualtats basades en les diferències ètniques) a Europa. I coincidiren tots dos en aplicar les seves propostes als diferents moviments nacionalistes (gal·lès, irlandès, anglès i escocès) que es donaven dins el model paradigmàtic de gran metròpoli imperial: la Gran Bretanya. Els seus llibres tenen el mèrit de posar sobre la taula uns casos històrics europeus que justament havien viscut als anys seixanta i setanta uns moments de forta

excitació política i que, paradoxalment, no havien rebut cap mena d'atenció per part dels teòrics d'esquerra europeus¹³⁴.

Tom Nairn és un cas interessant, perquè es tracta d'un historiador que intenta conciliar la seva posició marxista amb la seva militància nacionalista escocesa. Aquesta pretensió el porta a fer uns plantejaments força originals, però també li ocasiona no pocs problemes dins de l'ortodòxia marxista. Així mateix cal alabar el fet que és dels pocs teòrics que analitza un exemple de nacionalisme d'estat (en aquest cas l'anglès), ja que aquesta modalitat no sol ser considerada digne d'atenció (o fins i tot, en alguns casos, ni tant sols es considera un tipus de nacionalisme). A *Los nuevos nacionalismos en Europa* (1977) Nairn fa un esforç per aplicar la teoria de la desigualtat econòmica, - i més concretament de la desigualtat regional -, en el desenvolupament i expansió a escala planetària del capitalisme (utilitzant la distinció de Wallerstein entre centre i perifèria) per explicar els nacionalismes que erosionaven la unitat britànica¹³⁵.

La base de la seva tesi és que el nacionalisme és el resultat "natural" d'aquest desenvolupament desigual i que, per tant, té una causa única, estructural i purament material: el progrés econòmic. Però aquest factor es combina amb una altra coordenada: la diversitat ètnica expressada en la nacionalitat. Aquesta diversitat apareix com un element subjacent que està disponible i que és activat per les elits natives afectades pel desenvolupament desigual quan les circumstàncies materials "les desperten". El nacionalisme, doncs, és el cost sociohistòric de la implantació del capitalisme en la societat mundial. Sobretot per la rapidesa amb què es desenvolupa aquest procés d'implantació, generant efectes unificadors i fragmentadors alhora. El capitalisme modern per una banda és universalista i genera l'internacionalisme econòmic. Però per una altra banda crea els estats-nació dels qual depèn, de manera que la modernització porta amb ella la uniformitat i homogeneïtat (fet que al seu torn facilita la mobilització ètnica). El procés de desenvolupament desigual crea una distinció entre estats o regions econòmicament forts

¹³⁴ Amb el temps Hechter ha anat agafant renom i s'ha convertit en un dels autors més citats. Al 2000 va publicar *Containing Nationalism*, una obra on ofereix una explicació unificada de les dinàmiques del nacionalisme al llarg del temps i l'espai que ha s'ha convertit en un referent pels materialistes. En ella hi fa una classificació dels tipus de nacionalisme que em sembla de les més encertades (v. Hechter 2000:15-17).

¹³⁵ En aquest sentit el títol original de l'obra, *The Break-up of Britain*, reflecteix molt millor l'objectiu real del llibre que la traducció castellana.

(centres), i estats o regions econòmicament dèbils i dependents (perifèries). Però aquestes clivelles econòmiques es combinen amb les clivelles ètniques mobilitzades pel populisme burgès. El desenvolupament, que avança a través de la idea de progrés, genera una dominació i invasió del centre sobre les perifèries, les quals reaccionen amb el nacionalisme. El procés de desenvolupament desigual en un marc de diversitat ja es donà en els països d'Europa on s'originà el nacionalisme. I des d'allí es va anar estenent pel món paral·lelament a l'expansió del capitalisme de base industrial. Com que sempre hi ha un centre i una perifèria (primer a nivell regional dins d'un estat, després a nivell mundial), el nacionalisme s'escampa en onades concèntriques per tot el globus. Es converteix en quelcom inevitable i en una pauta mundial a seguir. D'aquesta manera al nacionalisme, en la seva forma anticolonial, esdevé l'arma de la perifèria tercermundista per començar el seu desenvolupament relatiu.

El problema d'aquest plantejament és que aparentment funciona per explicar el nacionalisme de les perifèries, però no ens explica el nacionalisme que també es va donar a les metròpolis europees al segle XIX. Nairn intenta aplicar-lo al cas de la Gran Bretanya a partir de convertir els nacionalismes gal·lesos, escocesos i irlandesos en una espècie de nacionalismes anti-colonials. Són interpretats com la semi-perifèria (és a dir, amb un fort desenvolupament econòmic però dèbils en termes de poder polític) de la metròpoli anglesa. Aquesta és també la interpretació que aplica Hechter a *Internal colonialism* (1975), on proposa que la industrialització procedent d'Anglaterra tingué l'efecte d'agreujar una situació de dependència econòmica i desigualtat política pre-existent entre la "franja celta" (Escòcia, Gal·les i Irlanda) i la metròpoli anglesa. Aquesta situació es manifesta primer amb un comportament polític diferencial, i posteriorment en moviments nacionalistes. La intenció de Hechter és fer extensible aquesta interpretació a qualsevol estat on s'hagi desenvolupat el capitalisme, ja que la progressió desigual de la industrialització genera a tot arreu una distinció entre regions fortes i regions subordinades i una subseqüent divisió del treball estratificat segons la pertinença cultural.

De tota manera, la proposta de Nairn es diferencia de la de Hechter pels seus esforços per adaptar *ad hoc* la interpretació materialista en incorporar-hi elements com la identitat i la política com a factors explicatius importants. La incapacitat d'una proposta

purament economicista com la de Hechter per explicar importants moviments nacionalistes que es produeixen en zones altament industrialitzades (com a Escòcia, Catalunya i Euskadi), porten a Nairn a considerar que darrera del detonant econòmic (en el cas escocès seria la decadència de l'imperi anglès), hi ha un problema cultural i polític previ no resolt¹³⁶. La perspectiva de Nairn, doncs, qüestiona la visió excessivament limitada de l'ortodòxia marxista que interpreta el nacionalisme només com un invent burgès imposat sobre un proletariat que no té nacionalitat. I posa èmfasi en el factor cultural i ètnic al parlar de la necessitat de la *intelligentsia* de mobilitzar les masses mitjançant la llengua, els costums i els mites. Lamentablement però, Nairn no ofereix una teoria de l'etnicitat, ni una definició explícita del nacionalisme que la tingui en compte. El fet ètnic apareix només com un element de fons, passiu, com a part del paisatge sobre el qual actua l'element econòmic. I que no es pren la molèstia de delimitar teòricament.

Com he dit, la visió pro-nacionalista de Nairn s'ajusta poc a la interpretació marxista clàssica i per aquest motiu l'autor fou durament criticat (en alguns casos amb arguments més polítics que no pas teòrics). Un dels seus principals crítics fou **Eric J. Hobsbawm** (1977), un historiador de pes internacional que intervingué en el debat per oferir una interpretació marxista més ortodoxa del nacionalisme, a través de la qual ha col·laborat activament en reforçar la perspectiva modernista crítica dominant. En el seu llibre publicat al 1990, *Naciones y Nacionalismos desde 1780*, Hobsbawm fa un repàs històric de l'origen i evolució dels conceptes de nació i nacionalisme, usant una perspectiva volgudament eurocèntrica i contemporània (centrant-se principalment en els segles XIX i XX). Hobsbawm demostra empíricament la modernitat del nacionalisme com a ideologia i moviment, així com dels conceptes amb què es relaciona. Denuncia el caràcter històric de la idea de nació i les variacions de contingut que aquest terme ha tingut al llarg del temps. En contra dels perennialistes que apliquen conceptes moderns a realitats medievals que no hi tenen res a veure, Hobsbawm vol mostrar que la idea de nació és una construcció moderna del discurs nacionalista (socialment, històricament i localment arrelada), el qual re-inventa la seva pròpia existència i projecta en el passat les

¹³⁶ Hechter intentarà posteriorment resoldre alguns d'aquests problemes amb la teoria de l'elecció racional. Vegeu Hechter 1987 i 1988.

preocupacions del present per justificar-se. Amb la inestimable ajuda de la manipulació històrica¹³⁷.

Des d'aquesta perspectiva la nació esdevé una realitat difícil de definir, ja sigui usant criteris objectius o subjectius. Hobsbawm opta per aplicar una concepció dual de la nació, com a consciència de grup i com a programa polític. D'aquesta manera la nació esdevé un grup que no sols té consciència de ser, sinó que pren el discurs nacionalista per mobilitzar-se. És a dir, reforça l'afirmació de Gellner de que és el nacionalisme el que crea la nació. Un nacionalisme polític el principal objectiu del qual és obtenir l'estat-nació. Ara bé, aquest no crea la nació del no res. En aquells moments la importància del fet ètnic per explicar el nacionalisme ja estava prou ben establerta com perquè Hobsbawm no la tingués en compte. És a dir, si bé considera el nacionalisme una creació per part dels estats com a substitut de la cohesió social en moments de crisi, entén que aquesta creació es fa a partir d'una identitat de grup prèvia, una consciència col·lectiva que anomena nacionalitat o protonacionalisme. Una identitat que al seu torn afavorirà que en espais on hi hagi pluralitat ètnica l'acció de l'estat també pugui generar altres formes de nacionalisme no previstos: contra-nacionalismes que sorgeixen per contrast a la pressió nacionalista oficial.

Hobsbawm parteix d'entendre el nacionalisme com una variable dependent i independent alhora del canvi històric mundial: entén que és un invent dels dirigents que descobreixen la seva funcionalitat per mantenir l'estabilitat en períodes importants de canvis socials i polítics. La seva proposta, doncs, es mou entre les "necessitats psicològiques" d'identificació social de la gent, i l'enginyeria ideològica conscient i deliberada de l'estat. De manera que la nació esdevé el resultat de la mobilització política de la nacionalitat per part de l'estat modern en una societat desintegrada. El que l'hi interessa no és la consciència de grup en sí sinó determinar el moment històric en què aquesta consciència esdevé una reivindicació política. I quin és el paper concret del nou

¹³⁷ Aquesta obsessió per la manipulació de la història per part de les classes dirigents i els intel·lectuals nacionalistes ja l'havia portat a editar, conjuntament amb Terence Ranger, *L'invent de la tradició* (1983). En aquest recull s'analitzen diferents exemples històrics de rituals polítics que mostren com els estats inventen la nació i les tradicions que la justifiquen a través de mitjans oficials i extraoficials (com ara els Jocs Olímpics o la coronació de la reina d'Anglaterra) que serveixen per definir l'escenari de la vida civil i el marc col·lectiu de la vida ciutadana. Es tracta d'una obra que serà molt influent en la interpretació postmoderna dels anys noranta, si bé la seva concepció de "tradició inventada" versus "costum", i l'oposició entre construcció i caràcter genuí, han estat força qüestionats des de la perspectiva antropològica.

model d'estat en tot aquest procés (en una perspectiva governamental que l'acosta a la visió política de Breuilley).

El que m'interessa destacar és que tot l'argument de Hobsbawm descansa sobre una base que no queda prou ben definida, que és aquesta nacionalitat o protonacionalisme prèvi, que bàsicament assimila amb la idea d'etnicitat¹³⁸. A parer seu l'etnicitat – entesa en termes d'origen biològic comú i marcada per un fenotip diferencial –, no és un programa polític en sí (encara que pot adquirir-ne funcions). Però expressa un sentit “real” d'identificació de grup per oposició a d'altres i proporciona l'ascendència històrica que necessita el nacionalista, omplint com ningú els seus contenidors buits. Hobsbawm entén que l'etnicitat proporciona uns indicadors d'identitat d'ús variable que amb el nacionalisme prendran un relleu capital.

Més enllà de la definició biològica que utilitza d'etnicitat (avui dia força qüestionable), el problema de Hobsbawm és que no arriba a explicar què fa importants i utilitzables els diferents indicadors ètnics en un moment històric concret. Com es forma l'etnicitat prèvia, quina importància té en sí mateixa i perquè s'usa el criteri ètnic en la resolució de la crisi segueix sense ser explicat. Ara bé, la seva obra té la virtut de combinar una perspectiva marxista que, tot i posar en primer terme el paper polític dels estats-nació i limitar l'aparició (i desaparició) històrica del nacionalisme al desenvolupament del capitalisme, no el redueix simplement al resultat de la pura manipulació des de dalt. Hobsbawm reclama una anàlisi de la consciència nacional de la massa de població més enllà del què puguin dir els polítics o portaveus nacionalistes, recordant que hi ha diferències entre els grups socials i les regions en el desenvolupament d'aquesta consciència (malgrat que en la seva anàlisi de *l'invent de la tradició* només li interessa com es produeixen aquestes i no diu res de la seva recepció per part de la població majoritària). Així mateix mostra com la majoria de nacionalismes que solen ser estudiats individualment (els anomenats independentistes o perifèrics) són el resultat de la relació dialèctica que estableixen amb els nacionalismes estatals, de manera que per poder entendre bé uns i altres és necessari estudiar-los conjuntament, en la seva interrelació.

¹³⁸ Aquesta manca d'especificació queda en part resolta en algunes intervencions posteriors. Vegeu Hobsbawm (1992).

Per acabar ja amb la perspectiva econòmica del nacionalisme, cal mencionar l'obra que ha elaborat una de les propostes de les etapes per on passen els moviments nacionalistes que més èxit ha tingut. Es tracta de *Social Preconditions of National Revival in Europe*, de Miroslav Hroch (1985), un teòric procedent de l'Europa de l'Est (concretament, com Gellner, de l'antiga Txecoslovàquia), que va fer un treball en molts sentits pioner¹³⁹. Per una banda, fou el primer teòric del nacionalisme que va situar una anàlisi sociohistòrica quantitativa dels moviments nacionalistes en una esquema comparatiu sistemàtic, quan la comparació dins de la història no era gaire practicada. Per altra banda, va relacionar la formació de la nació amb els processos més amplis de transformació social, especialment aquells relacionats amb la difusió del capitalisme. Però ho feu refusant el reduccionisme econòmic i posant l'èmfasi en els efectes que aquest tingué en factors mediadors, com la mobilitat social i geogràfica, una comunicació més intensa, la difusió de l'alfabetització i el canvi generacional. Finalment, va proporcionar un model de desenvolupament polític fonamentat socialment i culturalment (Eley & Suny 1996:59).

Tot això ho feu a través de l'estudi comparatiu de la composició social i territorial de set moviments nacionalistes del tipus de *Risorgimento* del centre i nord-est d'Europa (Txèquia, Lituània, Estònia, Finlàndia, Noruega, Flandes i Eslovàquia) en el seu pas cap a la societat moderna capitalista. Hroch intenta fer una anàlisi de classe del procés de formació i desenvolupament dels "moviments nacionalistes" a partir de comparar els processos viscuts en aquests casos històrics. L'autor distingint els "moviments nacionalistes" del "nacionalisme" en sí, el qual considera una de les formes que pot emergir la consciència nacional en el curs d'aquests moviments nacionalistes. D'aquesta comparació en sorgeix una tipificació en tres etapes que combina el rol de les diferents classes socials amb el desenvolupament cultural i polític. Aquest model per etapes ha estat

¹³⁹ En realitat la primera versió del llibre es va publicar en alemany a la Charles University de Praga al 1968, en unes condicions realment difícils per a la seva divulgació, tant dins com fora d'Europa. El llibre fou traduït a l'anglès als anys 70 però les condicions de l'època retardaren la publicació, de manera que només fou accessible al públic anglosaxó al 1985, quan ja havien passat gairebé 20 anys des de la seva redacció. I, tal com es justifica Hroch posteriorment (1998:129), sense haver pogut modificar la primera versió per incorporar-hi les propostes que durant aquell temps havien fet Gellner, Smith i Anderson. Mentrestant, la seva obra havia arribat indirectament als teòrics del nacionalisme a través dels elogis que en feren Hobsbawm i Nairn, els quals consideraven el treball de Hroch una excel·lent obra d'anàlisi històrica comparativa. Fins i tot Gellner, que li feu algunes crítiques, reconeixia el valor de l'obra de Hroch, sobre la qual tenia un gran respecte.

àmpliament citat i en alguns casos fins i tot s'ha intentat aplicar-lo per explicar altres casos històrics de nacionalisme fora d'aquest entorn geogràfico-temporal.

L'anàlisi de Hroch de la composició social dels moviments nacionalistes que estudia li permet explicar amb més detall la importància de la *intelligentsia* que altres ja havien remarcat (com Kedourie o Gellner). Hroch observa una progressió cronològica entre la implicació de les elits i la implicació de les masses en la mobilització nacionalista. Aquesta constatació és la que el porta a distingir les tres etapes històriques de desenvolupament dels moviments nacionalistes:

FASE A. En la primera fase un petit cercle d'intel·lectuals redescobreixen la cultura nacional i el passat distintiu del seu grup, generant un moviment principalment cultural de recuperació de la identitat distintiva i formulant una primera idea de nació cultural, sense fer (encara) demandes polítiques¹⁴⁰.

FASE B. En la segona fase esdevé el moment més important del moviment nacionalista, ja que és ara quan la idea de nació cultural passa a esdevenir nació política. Els primers intel·lectuals i erudits de la cultura cedeixen el lloc als activistes polítics burgesos que creen el discurs nacionalista polític en les ciutats en vies de creixement.

FASE C. Finalment, si el moviment té èxit, s'entraria en la tercera i última fase del procés, que seria quan hi hauria una implicació popular en el nacionalisme, esdevenint aquest un moviment de masses (que sol començar per la població rural primer, essent el proletariat urbà l'últim a incorporar-s'hi).

Hroch aplica aquest esquema als moviments nacionalistes de petits pobles en el context dels processos d'urbanització i industrialització de l'Europa nord-oriental de la segona meitat del segle XIX i principis del XX. I mostra com en aquests casos les elits regionals foren elements fonamentals en el curs de la gestació del nacionalisme.

¹⁴⁰ En aquest sentit l'obra de Hroch és una de les primeres que mostra el paper que tingueren els arqueòlegs i etnògrafs-folkloristes en recollir i donar valor a la informació sobre la història, la llengua, les costums o les característiques "ètniques" d'un grup cultural específic. Encara que aquests esforços encara no es feien en termes polítics ni articulaven cap demanda nacional, posaren les bases culturals per a la posterior formació i reivindicació d'una identitat nacional.

Comparant els diferents moviments nacionals (especialment el pas de la Fase B a la Fase C), i combinant-ho amb el canvi que significa la transició a una societat constitucional, identifica quatre tipus de moviments nacionals a Europa. De tota manera cal dir que Hroch creu que aquests patrons no ens permeten entendre els orígens i evolució dels diferents moviments nacionals, ja que estan basats en generalitzacions. Qualsevol explicació d'aquest tipus ha de ser multi-causal i concretar en cada cas els lligams entre l'exemple concret i les fases estructurals general. *"In the light of these considerations, Hroch tries to provide answers to the following questions: how did the experiences (and structures) of the past affect the modern nation-building process? How and why did the scholarly interest of a small number of intellectuals transform into political programmes underpinned by strong emotional attachments? What accounts for the success of some of these movements and the failure of others?"* (Özkirimli 2000:160).

La primera qüestió que planteja el treball de Hroch és si aquesta fórmula d'evolució dels moviments nacionalistes en forma d'onada progressiva és universalment vàlida, tant pel què fa a les etapes marcades, com pel què fa a si és aplicable a altres casos de nacionalisme. És a dir, si funciona també quan es tracta de nacionalismes "des de dalt" o d'estat, o si només s'aplica als casos, com els que ell ha analitzat, de reivindicació "des de baix" d'una minoria. I si funciona també fora de l'Europa d'aquest marc geogràfic i històric tan concret. D'alguna manera aquestes qüestions són les que estan en el fons de la crítica que li fa Smith (2000:117) quan afirma: *"El 'goteo' de los círculos académicos de los redescubridores de la etnia puede convertirse de golpe en una marea, o el movimiento político generalizado por las subelites puede ser anterior al revival cultural mientras que los intelectuales (como creadores de ideas) pueden entrar en escena más tarde. Este último escenario es el que encontramos en las luchas por la independencia que se han dado en Eritrea y Baluchistán, donde de lo que se trataba era esencialmente de un movimiento social y político para la liberación de la opresión al que sólo posteriormente se intentó dotar de algún tipo de sustancia cultural. Tampoco podemos contar siempre con la implicación de 'las masas'. Esto depende, en cierto modo, de las consideraciones tácticas de los líderes"* (Smith 2000:117)

A aquesta crítica cal afegir-hi la que li fa Gellner (1996b), que si bé es situa en la perspectiva modernista, creu que amb la seva posició Hroch defensa una certa essencialització de la nació. Hroch planteja els moviments nacionalistes com els moviments que inicien alguns membres de grups ètnics que esdevenen conscients de la seva etnicitat (tenen una tradició cultural contínua amb un llenguatge literari propi i una elit governant pròpia en un territori compacte), però els manca l'estat propi, als quals es comencen a concebre com una nació potencial. Aquesta visió reifica el grup ètnic i explicaria el nacionalisme simplement com un pas més, natural, en la consciència ètnica. Hroch (1988) contestarà aquesta acusació de Gellner situant-se en una posició d'alguna manera intermèdia entre perennialistes i modernistes: afirma que el nacionalisme es pot deure a causes econòmiques, però no seria útil si no apel·lés a una comunitat pre-existent. Siguin o no encertades aquestes crítiques, és innegable que l'obra de Hroch està mostrant el paper exacte, en casos històrics específics, d'una intel·lectualitat el rol de la qual ha estat tantes vegades posat de relleu. I que la seva proposta ha estat una de les més ben elaborades i més influents en les teories del nacionalisme contemporànies.

En definitiva, doncs, si es fa un balanç dels plantejaments modernistes economicistes, es pot observar que encara que la majoria de marxistes situïn de partida la lluita de classes com a motor de la història, i afirmen que la idea de nació descansa en interessos econòmics, tots ells estan plantejant (alguns més directament que d'altres)¹⁴¹ que hi ha una espècie de dialèctica històrica entre dos tipus de lluites: la de classe i la de grup. Cap dels dos factors, ni l'ètnic ni l'econòmic, és reductible a l'altre. És justament quan interactuen que es troben els moviments de reivindicació nacionalista. Aquest és un element que reclama la presència i anàlisi dels grups humans organitzats (ja sigui en forma de regne, país o estat) en cada moment històric, dins els quals es dona aquesta lluita de classes i entre els quals també hi ha els conflictes que han marcat la història del món. És a dir, acaben reconeixent que, d'una manera o altra, cal tenir en compte també el factor ètnic (encara que sigui des d'una perspectiva "instrumentalista" d'aquesta etnicitat i subordinada a les coordenades econòmiques). Però cap d'aquests autors ha arribat a desenvolupar realment una interpretació completa del nacionalisme. D'aquesta manera doncs, si bé els diferents esdeveniments històrics, especialment els de la dècada dels noranta, han posat

¹⁴¹ Vegeu Vilar, 1978 i 1982.

sobre la taula la confirmació que la qüestió nacional és més important del què tradicionalment han volgut considerar els marxistes, “*at present few believe that Marxism can provide a genuine theory of nationalism.*” (Llobera 1999:28),

La variant política de la teoria conflictivista de la modernització posaria l'èmfasi en el paper de les lluites polítiques i militars en la gènesi dels nacionalismes. I es fixa especialment en el paper de l'estat racional modern, demostrant que la seva aparició a Europa és històricament anterior a la de les nacions i el nacionalisme. Aquesta perspectiva beu directament de la interpretació del poder de Weber i la seva definició de l'estat modern. Però també està influïda per la interpretació marxista de l'escissió entre Estat i societat civil en l'època moderna, la de Simmel sobre el conflicte entre estats i el paper de la guerra, i la de Deutsch sobre la revolució de les comunicacions (Smith 2000:139-140). Està representada per autors com Breuilly (1982) o Mann (1992), que tenen en comú al rol prominent que donen a l'estat-nació modern i burocràtic en el desenvolupament del nacionalisme en la modernitat.

Entre aquests autors potser el que ha tingut més ressò ha estat l'historiador **John Breuilly**, que a criteri de Smith (2000:161) ha escrit la teoria més elaborada i completa del nacionalisme com a fenomen polític. Per la seva banda Özkirimli (2000:194) afirma que “*Breuilly's massive historical survey differs from the historical studies of earlier periods, which were mainly chronological narratives of particular nationalisms, by its insistence in combining historical perspectives with theoretical analysis.*” L'obra en qüestió és *Nacionalismo y estado* (1982), on Breuilly, introduint una nova concepció (política) del nacionalisme, féu una síntesi comparativa on intentà explicar el nacionalisme des d'aquest punt de vista¹⁴².

A través de la comparació Breuilly estableix una original tipologia dels moviments nacionalistes interpretant-los bàsicament com el resultat de la formació de l'estat modern i la instauració del sistema internacional d'estats: “*(...) el nacionalismo debe comprenderse como una forma de política y (...) esta forma política no adquiere sentido sino en un*

¹⁴² Tot i que cal advertir que Breuilly no pretenia elaborar una “teoria del nacionalisme” (sobre la qual era força escèptic, donada la varietat de casos històrics), sinó simplement volia perfilar i aplicar un procediment general per a l'estudi del nacionalisme.

contexto político particular. El Estado moderno es esencial para la comprensión de este contexto y de estos objetivos. El Estado moderno modela la política nacionalista y le procura a la vez su objetivo principal, la conquista del Estado.” (Breuilly 1982:352)

Breuilly accepta la possibilitat de que existeixin nacions i sentiments nacionals a l'Europa medieval, però restringeix l'aparició del nacionalisme a l'era moderna, si bé és cert que situa aquesta data en un període una mica anterior al què és habitual: el segle XVI. Amb aquest punt de vista explica la formació de les diferents nacions europees (en realitat estats) segons cada moment històric concret: a l'Europa occidental l'estat modern seria el resultat de la superposició de les oposicions polítiques i religioses dels països protestants del nord amb les monarquies catòliques del sud; a Europa central (Itàlia, Alemanya i Polònia) l'estat primer és el resultat de l'oposició política de les elits sense prerrogatives o privades de poder pels estats “multinacionals” i després és el resultat del pas en l'imperi Habsburg d'una estructura feudal a una centralitzada. La seva extensió fora d'Europa s'explicaria com l'intent de capturar el poder de l'estat per part dels nacionalismes anti-colonials. En tota la seva història, l'estat modern ha format les polítiques nacionalistes i ha estat central en la construcció del nacionalisme.

La gran virtut dels treballs fets des de la perspectiva política és que posen en primer terme un dels dos factors que hi ha en joc en el nacionalisme: la cultura i la política. A part dels historiadors (com Hobsbawm), sembla que la resta de teòrics no tenen prou en compte, a l'hora d'enfocar el tema, que el nacionalisme és **bàsicament** una qüestió de lluita política pel poder de l'Estat. I que s'ha convertit en la doctrina que legitima el model modern d'estat que s'ha imposat arreu del món: l'estat-nació territorial i burocràtic. Al cap i a la fi, el nacionalisme és una lluita pel poder legitimada a partir del concepte de sobirania, una lluita que es dona dins un nou model d'estat que ha de redefinir la relació que aquest tenia amb els seus antics súbdits, ara convertits en ciutadans. Es tracta de moviments polítics que impliquen a les masses i que, per tant, només es poden donar en la modernitat. Aquests plantejaments polítics posen de relleu, doncs, que el nacionalisme és **també** i sobretot, una doctrina política utilitzada per part dels estats. I ens recorden que també el trobarem en els processos de formació històrica de les “velles nacions” europees (com Gran Bretanya, França o Espanya), que són casos que gairebé mai es tenen en

compte com a models on analitzar el nacionalisme. Només en aquells casos en què les fronteres polítiques coincideixen amb les culturals, la relació entre l'estat-nació i el nacionalisme funciona sense tibantors. Però això no sol passar. I en la majoria d'ocasions, és justament el sorgiment de l'estat-nació el què estimula la formació dels nacionalismes "minoritaris" d'oposició, en un joc dialèctic amb el nacionalisme d'estat.

Tanmateix, però, aquest èmfasi en l'element polític és també la principal debilitat de la proposta de Breuilly. Ja que al costat de la lluita pel poder, cal incorporar els factors socioeconòmics i, també i sobretot, d'identitat cultural. Elements que, per qüestions metodològiques, Breuilly deixa explícitament al marge en la seva proposta. La clau de l'anàlisi no està en la suma d'elements polítics i culturals, sinó justament en investigar *la relació* que s'estableix entre ells en la formació de l'estat-nació modern. Com bé diu Smith (2000:147): "*El deseo de tener autonomía política en un territorio delimitado es un componente vital del nacionalismo, pero no agota en absoluto sus ideales.*" I allò que distingeix justament al nacionalisme com a moviment polític respecte a altres tipus de moviments és l'especificitat simbòlica de l'element que sustenta la seva demanda de poder: la nació.

Per acabar ja amb el repàs de les postures modernistes conflictivistes del nacionalisme, vull recordar que, de la mateixa manera que la majoria de *perennialistes* acostumen a mostrar perspectives properes a les postures *primordialistes*, la majoria de *modernistes* defensen posicions *instrumentalistes* de l'etnicitat. Encara que sempre hi ha excepcions (com Smith o Connor).

La perspectiva *instrumentalista* de l'etnicitat es generà als anys setanta com una derivació més economicista de la proposta situacional de Barth sobre l'oposició entre els grups, proposta que veurem després amb més deteniment. En termes generals es podria sintetitzar aquesta posició dient que és una perspectiva absolutament contrària a la visió primordialista de l'etnicitat, i especialment, a la reificació que aquests fan dels grups ètnics com a realitats objectives primàries. Els teòrics instrumentalistes creuen que la identitat ètnica és una eina adaptativa flexible i variable dels grups socials, resultat dels processos històrics. I que, tant el contingut com les fronteres d'un grup ètnic, poden variar segons les

circumstàncies. Proposen analitzar l'ètnia com a grups d'interès amb fronteres altament mòbils, i l'etnicitat com una identitat fluïda i canviant que es converteix en una elecció estratègica en funció de les circumstàncies socioeconòmiques (Glazer & Moynihan 1975). D'aquesta manera posen l'accent en la capacitat de manipulació i instrumentalització dels símbols ètnics i de la identitat per part del poder (o de les elits de les minories ètniques quan estem parlant d'un estat multiètnic), segons les necessitats i els interessos particulars (econòmics i /o polítics) d'aquests individus o del grup al qual se suposa que representen.

Potser la figura més representativa d'una visió modernista i instrumentalista de l'etnicitat i el nacionalisme sigui **Paul R. Brass**, un destacat científic polític americà que ha estat president dels *Comparative Studies in Ethnicity and Nationalism* de l'Escola d'Estudis Internacionals de la Universitat de Washington. Brass va aplicar aquesta mirada instrumentalista al cas de l'Índia a *Language, Religion and Politics in North India* (1974) i en altres obres posteriors (Brass 1976, 1979 i 1985). Encara que en aquesta obra analitzava més la formació de la nacionalitat que el fenomen nacionalista, l'anàlisi que fa Brass de la realitat Índia mostra com els elements de l'etnicitat, que se suposen estables, poden ser canviats en funció dels interessos del moment. Si bé accepta la força emotiva que poden tenir els elements que serveixen de base de les agrupacions socials i polítiques, Brass vol demostrar que en alguns casos els afectes primordials són variables. I que la gent canvia de llengua, de creences religioses i fins i tot els lligams amb la terra de naixement segons les circumstàncies concretes que els ha tocat viure. Concretament suggereix que al nord de l'Índia, on la religió era el símbol mobilitzador dominant, l'idioma d'un grup podia canviar-se per fer-lo coincidir amb la diferenciació religiosa. Així mateix, una casta que pretengués reforçar la seva posició social, podia canviar la seva identificació religiosa. La idea de Brass és que la nacionalitat es forma a partir de que les elits en competència atorguen un valor simbòlic a les característiques objectives del grup, en defineixen els límits i els mites identificatoris. Un cop definit el grup ja només cal intentar mobilitzar-lo a través del mite en pro de l'adquisició de drets polítics propis. Aquest hauria estat el cas de la lluita musulmana que va portar a la partició de l'Índia al 1947 i a la creació del Pakistan.

Al 1991 Brass va portar encara més lluny la seva perspectiva i, a l'obra *Ethnicity and Nationalism*, va arribar a afirmar que no sols les nacions sinó també les ètnies eren

creades per les elits, a partir de fabricar cultures utilitzant materials procedents de diferents grups. En la seva recerca d'avantatges econòmics o polítics, les elits construeixen els grups i les identitats que s'hi associen. El seu argument afirma que no sols l'etnicitat i el nacionalisme són construccions socials i polítiques, sinó que són fenòmens moderns inseparablement connectats amb les activitats de l'estat modern centralitzador. Brass basa les seves provocatives teories en la seva experiència amb els processos polítics i històrics de societats multiètniques a tot el món, amb un èmfasi especial amb les situacions viscudes a l'Europa de l'est, la Unió Soviètica i el sud d'Àsia, especialment l'Índia. Es manté, doncs, en la interpretació modernista de que el nacionalisme (però aquí també hi inclou l'etnicitat) són productes de la modernitat. I afirma que ambdós fenòmens sorgeixen de les diferents formes d'interacció que es produeixen entre les elits dels estats centralitzats i les elits dels grups ètnics minoritaris.

Aquest tipus de plantejament té el mèrit de ressaltar els efectes de l'estructura de classes en la mobilització ètnica, així com denunciar la capacitat dels individus i els grups per usar d'una manera instrumental els símbols d'una identitat que és canviant i adaptable. És a dir, dóna una interpretació dinàmica de l'etnicitat que qüestiona la visió essencialista i fixa dels primordialistes. Però en certa manera acaba formulant un argument contradictori. Per una banda afirma que les diferències ètniques (que se sol considerar que són les que generen el conflicte), són una creació d'una elit que mobilitza el grup per a propòsits polítics. I que és en el procés de mobilització de les masses per les elits mitjançant símbols culturals quan es constitueix la identitat ètnica. Però per altra banda està pressuposant un entorn multiètnic (per tant, amb diferències ètniques establertes prèviament), per tal de que hi pugui haver elits de diferents ètnies en pugna pel poder polític. I per tal de que puguin utilitzar els marcadors d'identitat que tenen disponibles (i que per tant, també són previs a la seva possible utilització segons el context). D'aquesta manera els marcadors ètnics són instrumentalitzables perquè ja tenen un significat previ per a la població que respon a aquesta instrumentalització.

El principal problema de la perspectiva instrumentalista, doncs, és que sovint confon el fet que la majoria de moviments ètnics siguin portats per una elit activa i visible, amb la idea que el moviment *sols* respon als seus interessos. Si en un estat multiètnic

l'estat discrimina o intenta assimilar a un grup, ho fa a tot el grup, no sols a l'elit que reacciona primer. I per tant, és més fàcil que la demanda de l'elit discriminada rebi el suport de la gran massa de la població, també discriminada. És a dir, sense negar que dins l'etnicitat hi ha un marge important de manipulació segons els interessos del moment, el què es criticarà és que l'instrumentalisme extrem limita els conflictes ètnics a simples conflictes econòmics. Tal com denuncien Connor i Smith, hi ha moviments nacionalistes que no tenen a veure amb la discriminació econòmica, així com hi ha casos de diferència econòmica que no acaben en demandes nacionalistes perquè hi manca una distinció ètnica (Connor 1998[1984]:137-155). S'ha demostrat que la majoria dels conflictes ètnics són previs a la discriminació econòmica i que el què fa aquesta és exacerbar-los. Així mateix els conflictes tampoc s'apaguen quan disminueixen les diferències econòmiques. Possiblement el problema de l'enfrontament entre *primordialistes* i *instrumentalistes* és, justament, que oposen interès a afecte quan, com afirma Bell (1975:169), la força del fet ètnic està en la possibilitat de combinar les dues coses alhora: "*Ethnicity has become more salient because it can combine an interest with an effective tie.*". En aquest sentit una via de sortida a aquest debat pot ser la crítica que fa Grosby (1994) a l'instrumentalisme, on proposa que els elements primordials no han de ser analitzats tant com a elements *afectius* sinó com a elements *cognitius*. És un debat que veurem amb més extensió quan analitzem l'estudi antropològic de l'etnicitat.

En definitiva, doncs, la postura modernista ha estat molt important en l'anàlisi del nacionalisme durant les dècades dels anys setanta i vuitanta. I s'ha acabat convertint en el paradigma predominant en l'anàlisi del nacionalisme. Tot i les diferències en la interpretació específica de cada un dels autors, en general tots els integrants del paradigma comparteixen una percepció del fenomen que Smith (2000:31) resumeix en 5 trets:

1. Acceptació de que el nacionalisme com a ideologia i moviment ha estat una força dominant en el món modern, i que la seva capacitat d'adoptar les formes més diverses el feren impredecible;
2. Acceptació de la naturalesa problemàtica del concepte de nació i de la dificultat de fer-ne una definició clara i consensuada. Però també, "*la sensación de que las naciones que históricamente habían acabado estableciéndose, eran comunidades sociológicas de gran resonancia y poderío.*" (Smith 2000:31)

3. Creença en l'especificitat històrica de les nacions i el nacionalisme, producte específic de la història moderna, i que desapareixerà amb ella.
4. Un concepte de nació com a producte social generat per unes elits segons les seves necessitats i interessos.
5. D'aquí en segueixen explicacions de tipus sociològic que fan derivar les nacions i el nacionalisme de les condicions socials i els processos polítics propis de la modernitat. I també l'ús dels mètodes de la sociologia moderna i el presentisme, processant les dades obtingudes del món contemporani.

Tot plegat em sembla que queda molt ben reflectit en el resum que fa Özkirimli (2000:218) de les propostes modernistes i que, malgrat la seva extensió, penso que val la pena citar sencer: *“Moreover, they disagree on the degree of ‘genuineness’ of nations. What joins them, or what remains constant in their theories, is the belief that all human collectivities were subject to some fundamental changes at some point in history which disrupted the existing order, thereby forcing them to find new ways of organizing social/political life. The thread of their argument runs as follows: the older forms of organization become redundant under the impact of changes in economic, political and social life, which also create the conditions necessary to ‘imagine’ new forms (Anderson, Gellner, Hobsbawm, Breuilly, Nairn and Hechter); with the invention of new forms of collective organization, the concept of political legitimacy is redefined and the older principles of legitimacy, the dynastic and the religious, are abandoned (Anderson, Breuilly, Brass); the emerging elites ‘invite the masses into history’ in an attempt to get their support for the subsequent process of ‘nation-building’ (Brass, Breuilly, Nairn, Hroch); the improvements in communication technologies and corresponding increases in schooling and literacy rates help them to get their messages to ever-widening sections of the population (Anderson, Gellner, Hobsbawm, Breuilly, Brass); consequently, small-scale loyalties generated by face-to-face contact are gradually eroded and replaced by large-scale attachments felt for an ‘impersonal’ and ‘anonymous’ society the members of which will never meet, nor even hear of most of their fellow-members (Anderson, Gellner, Breuilly, Brass).”*

Per acabar, doncs, crec que la principal virtut dels modernistes és que han tingut el valor de qüestionar la nació i el discurs nacionalista que anteriorment es donava per segur. I que han tret a la llum la seva modernitat. Ningú no dubta ja que el moviment nacionalista és un fenomen que requereix de la participació política de les masses i d'una mobilització social que només es poden donar en les condicions de l'època moderna. Així mateix han mostrat la part de construcció i instrumentalització del sentiment nacional i (depenent del teòric) també de l'etnicitat que hi ha darrera del nacionalisme, remarcant el gran paper que juguen les èlits o intel·lectualitats en aquest procés. En aquest sentit la proposta de Hroch ha esdevingut literalment modèlica en mostrar que el moviment nacionalista no és homogeni, sinó que hi ha un procés d'implicació progressiva en funció de les classes socials.

Tanmateix en aquests treballs no sempre queda prou ben definit qui és o qui forma part d'aquesta *intelligentsia*. Ni es tenen en compte les diferències entre tradicions i circumstàncies de la intel·lectualitat en cada cas de nacionalisme. D'altra banda, al donar tant pes als intel·lectuals s'ha tendit a ignorar la relació que aquests tenien amb la resta de la societat. Fins al punt que les versions elitistes més extremes han tendit a reduir el nacionalisme només a la manipulació orquestrada per aquests col·lectius, ignorant o negligint la base ètnica sobre la qual se suposa que aquesta es construeix. D'aquesta manera, en confondre el paper de les èlits amb tot el moviment nacionalista, han reduït la mobilització nacionalista a la simple imposició d'unes idees inventades des del poder sobre unes masses acrítiques i passives, ignorant la força que pot tenir l'etnicitat en tot aquest procés. D'altra banda, en posar l'accent en el caràcter construït de la nació i el nacionalisme, en alguns casos s'ha arribat a afirmar que aquest no té res a veure amb el passat, generant un buit històric que fa difícil entendre com es construeixen els moviments nacionalistes concrets.

Precisament continuant amb les millors aportacions dels modernistes, però intentant resoldre totes aquestes limitacions, escriuen les seves propostes els *etnosimbolistes*.

3.4. Etnosimbolistes

Dins d'aquest paradigma situaríem a aquells autors que es mostren descontents tant amb les generalitats universalistes dels perennialistes com amb les limitacions del modernisme. Per això pretenen "fer justícia en el debat" (Smith 2000:20), encetant una tercera via que vol esdevenir una proposta explicativa alternativa que conjugui el modernisme gellnerià amb el perennialisme d'Armstrong. Per una banda els etnosimbolistes accepten la construcció del discurs nacionalista i la consideració de la nació i el nacionalisme com un fenomen modern. Per altra banda estan en contra de la visió modernista excessivament instrumentalista que sembla que faci sortir la nació del no res a partir de la Revolució Francesa. Creuen que el modernisme és incapaç d'entendre la naturalesa recurrent dels vincles etnosimbòlics i, per tant, d'entendre la força del nacionalisme. Per això recalquen que el nacionalisme és modern, però que forma part d'un llarg cicle de consciència ètnica que és el que fonamenta la nació, tal com havia argumentat Armstrong (1982). La idea és combinar la teoria perennialista dels vincles ètnics amb l'enfocament modernista històric de la nació, a partir de l'afirmació de que aquesta última és una forma moderna de comunitat ètnica polititzada. Des d'aquesta perspectiva, doncs, l'element crucial és explicar justament aquesta transició de les ètnies clàssiques a les nacions modernes. I per què aquest procés tingué lloc primer en la civilització occidental. Com molt bé afirma Smith (2000:21): *"Si fuéramos capaces de diferenciar entre naciones y el concepto más amplio de etnias, de distinguir entre nacionalismo y etnocentrismo, tal vez pudiéramos analizar las distintas formaciones (antiguas, medievales y modernas) desde un punto de vista "etnosimbólico", en términos de su aproximación a los tipos ideales de etnia y nación, sin intentar ver un determinismo evolucionista en el curso de la historia. Esto, a su vez, nos ayudaría a rastrear las distintas vías por las que vieron la luz distintos tipos de naciones y a juzgar sus oportunidades de supervivencia bajo condiciones modernas"*

Des d'aquesta perspectiva es creu que els seriosos problemes que hi ha per explicar la *transició* de la identitat ètnica a la nacional es deuen a dos motius: per una banda, a la manca d'estudis amb profunditat històrica sobre com ha ocorregut aquesta transformació; per l'altra, a la incapacitat dels teòrics modernistes de veure les implicacions de l'etnicitat

per a la nacionalitat moderna. Aquests autors, principalment representats per Smith (en les obres que escriu a partir dels anys vuitanta) i John Hutchinson (1987; 1994), s'autodenominen *etnosimbolistes*, i posen l'accent en la naturalesa cultural i etnosimbòlica de l'etnicitat i el nacionalisme. Si bé el reconeixement del cor ètnic en el nacionalisme sembla que els acostaria al plantejaments primordialistes, se'n desmarquen fent una crítica a l'excessiu focus que aquells posen en les expressions subjectives del sentiment etnonacional. Suggerixen en canvi que es posi una atenció més estreta als elements institucionals i etnosimbòlics que vénen a definir una nació. Així mateix, mentre els primordialistes posen l'accent en el parentiu per explicar el grup ètnic, aquests autors prefereixen parlar d'afinitats culturals. Per això dediquen els seus esforços a estudiar les continuïtats i discontinuïtats de les memòries ètniques a través dels seus mites i símbols, intentant mostrar que els orígens de les nacions concretes i de la nació com a fenomen recurrent tenen arrels històriques més profundes del què creien els modernistes.

És un tipus d'argument que afecta a les fonts històriques i a la manera d'interpretar-les. I que implica sobretot als historiadors medievalistes, especialment a aquells que reivindiquen els orígens medievals de les "antigues nacions" europees com Anglaterra, Espanya o França. Amb aquest objectiu en ment, Smith dedicarà les seves obres dels anys vuitanta a analitzar el repertori mitològic previ de les ètnies (els *mitemotors* d'Armstrong) com a origen directe del sentiment nacional. Però subratllant que es tracta d'una matèria primera usada i re-elaborada pels ideòlegs moderns (Smith 1984). Ara bé, la segona part de l'explicació, el per què és produeix aquesta transició de l'ètnia a la nació, i per què tingué lloc històricament primer al món occidental, segueix sense acabar d'estar ben resolta en la seva obra.

Com que **Anthony D. Smith** és una de les figures de referència dins els estudis actuals del nacionalisme, crec que mereix que se li dediqui una mica d'atenció. El primer que cal tenir en compte de Smith és que ha anat variant substancialment els seus arguments al llarg del temps. Malgrat tot, sempre s'ha mogut dins una visió modernista i força durkhemiana de la societat, segons la qual el sorgiment del nacionalisme s'explica com un

fenomen funcional en una situació de transició entre un ordre antic i un de nou¹⁴³. En les seves primeres obres (Smith 1971) acceptava la modernitat de la nació i el nacionalisme, però posava més èmfasi en la importància dels factors polítics i religiosos que sobre els elements socials i culturals que marcava el seu mestre Gellner. De tota manera, recordem que en aquells moments Smith aplicava també una mirada perennialista, i parlava d'un "nacionalisme etnocèntric" premodern per oposició al "nacionalisme policèntric" que es desenvoluparia en la modernitat. El seu argument per explicar l'aparició d'aquest segon tipus de nacionalisme es basava principalment en les conseqüències de l'aparició d'un "estat científic" característic de l'era moderna: "*Un Estado cuya eficacia depende de su habilidad para aprovechar la ciencia y la tecnología con vistas a objetivos colectivos.*" (Smith 2000:332). Aquest model nou d'estat té la voluntat d'homogeneïtzar la població amb finalitats administratives, i esdevé un repte per a la legitimitat de les explicacions religioses tradicionals. Aquesta situació genera una "intel·lectualitat ambivalent", la qual rep una educació occidental en el marc de l'estat científic després d'haver tingut una socialització tradicional. Aquesta confrontació de perspectives, la còsmica i la científica, que obliga a la *intelligentsia* a renunciar a les seves creences religioses i tradicionals en favor del saber científic, la situa en una posició de "*legitimació dual*". I aquesta dificultat psicològica genera tres actituds de resposta possibles: la tradicionalista, l'assimilacionista i la reformista. El nacionalisme apareixerà a partir de l'acció dels intel·lectuals reformistes i assimilacionistes frustrats. Es tracta, doncs, d'un model de construcció ideològica en el qual la influència exterior només engrana un procés de reestructuració cultural, el motor de la qual és aquesta corrent reformista-revivalista. A parer meu és una explicació amb molts problemes però que, d'entrada, sembla més adequada per explicar els processos nacionalistes en el Tercer Món (com a reacció al model d'estat occidental imposat per la colonització), que no pas al sorgiment del nacionalisme a Europa al segle XIX.

¹⁴³ Smith intenta aprofitar la idea durkhemiana de la necessitat de pertinença per a la integració social i la seva anàlisi de les arrels de la comunitat i la identitat en la societat tradicional. Sembla que els plantejaments clàssics de Durkheim encaixen en la seva interpretació segons la qual en la societat tradicional el contingut de les creences i sentiments eren religiosos; amb els temps moderns la ciència pot erosionar les creences tradicionals, però segueix necessitant ritus per reafirmar el grup i regenerar-se. Això explicaria l'aparició del nacionalisme com a nova religió civil. A parer de Smith, quan Durkheim parla de les funcions de la religió per a la societat la seva anàlisi s'ajusta millor a les nacions i el nacionalisme que les religions supranatural que intenta explicar, ja que està tractant directament les funcions del nacionalisme per a una comunitat ètnica conscient de la seva identitat. I les seves detallades discussions sobre els símbols de la religió totèmica poden ser aplicades al simbolisme de la nació. V. Smith (1983).

Però cap a la dècada dels vuitanta, sense renunciar del tot a aquesta explicació de l'aparició del nacionalisme, Smith canvia la seva perspectiva excessivament centrada en l'anàlisi de les elits. El canvi de plantejaments es deu, entre altres factors, a la influència de l'obra de Connor. I també al sorgiment dels nacionalismes religiosos dels anys vuitanta. Tot plegat li feu canviar l'enfocament que havia seguit fins llavors: *“empecé a pensar que si bien este tipo de análisis basado en inteligencias autóctonas alienadas y radicalizadas debido a los Estados burocráticos extranjeros contribuía a explicar en parte el fenómeno del nacionalismo, no permitía ofrecer una imagen social más amplia o explicar la configuración de las naciones ni la incidencia ni la intensidad de los nacionalismos.”* (Smith 2000:333) L'anàlisi elitista no permetia entendre la passió amb què les masses secundaven el moviment nacionalista ni els seus sacrificis. I enfosquia la naturalesa interclassista del fenomen: *“Un modernismo top-down de este tipo no puede hacer justicia a las constricciones que se imponen a la acción de las elites, ni tampoco a los límites que las ideas y cultura populares fijan para las ‘construcciones’ de los intelectuales. Por último me di cuenta de que utilizando el mismo término ‘nacionalista’ para ambos había pasado por alto las diferencias ideológicas reales que existen entre las ideas religiosas antiguas y las modernas ideologías políticas, a la par que oscurecía los posibles vínculos existentes entre las formaciones sociales antiguas y las modernas. Con el término ‘nacionalismo étnico’ no se describe una tipología privativa de épocas premodernas, y lo que sí se hace es asumir que existe una similitud ideológica en todos los tiempos que no ha sido demostrada por la evidencia histórica. El problema y su solución estaban en otro sitio.”* (Smith 2000:334).

La idea bàsica de Smith és que, si bé es pot admetre que en termes d'ideologia, conceptes i moviments concrets, el nacionalisme data de finals del segle XVIII (tot i que simultàniament afirma que hi ha nacionalismes religiosos anteriors a Holanda i Anglaterra), és més difícil decidir si les estructures, els sentiments i el simbolisme nacionals són també moderns. Accepta, doncs, reservar el terme *nacionalisme* per al *nacionalisme policèntric* de la modernitat, anomenant simplement *etnocentrisme* a allò que anteriorment havia denominat *nacionalisme etnocèntric*. Però continuarà mantenint una mirada perennialista de la nació. A parer seu es constata que hi ha evidència històrica de l'existència d'alguna mena de continuïtat nacional des de la Baixa Edat Mitjana en algunes

nacions europees. I fins i tot de formacions socials properes a la nació en l'antiguitat: “*En otras palabras, el concepto de ‘nación’ resulta perenne en la medida en que podemos encontrar instancias recurrentes de este tipo de formación en diferentes épocas de la historia y en continentes diversos. En este caso se podría hablar, por tanto, de recurrencia nacional.*” (Smith 2000:225, cursiva seva). La diferència d'aquesta perspectiva amb la dels neo-perennialistes és que, si aquests no marcaven la diferència entre l'era de les ètnies i l'era de les nacions, en principi Smith reconeix que hi ha un forat conceptual entre les idees medievals i modernes de la nació. És per això que les identitats nacionals han de ser “re-creades” en la modernitat. I, justament perquè les identitats nacionals han hagut de ser “re-inventades”, no hi ha manera de comparar els sentiments medievals d'identitat nacional amb els moderns. És a dir, Smith, amb un argument força contradictori, combina un perennialisme d'ètnia i de nació amb un cert modernisme, al considerar que amb la modernitat s'elabora una *nova forma* de nació que no té res a veure amb la nació que hi havia en el període anterior (la qual però, segons el mateix autor, es manté en alguns casos també en la modernitat). No són comparables perquè la nació moderna recrea la nació antiga, però Smith no renuncia a afirmar la presència d'aquesta forma de nació antiga en els períodes antic i medieval.

D'aquesta manera, doncs, Smith canvia el seu enfocament del tema: passa d'interessar-se pel nacionalisme a interessar-se per les nacions, i d'aquestes, pel grup ètnic. L'objectiu ara serà establir una sociologia històrica de les nacions i el nacionalisme. En els seus treballs començarà a investigar el substrat ètnic del nacionalisme (Smith 1986) i veure la seva transformació en l'era moderna a partir d'analitzar el paper dels mites, els records, els valors, les tradicions i els símbols. N'ha derivat un model evolutiu d'identitat ascendent (per agregació de trets) que passa necessàriament de la tribu (o també “categoria ètnica”)¹⁴⁴ a l'ètnia, i d'aquesta a la nació. La premissa de fons de Smith és que els canvis radicals en la societat i la història que implica la industrialització i el capitalisme no són tant radicals també en la cultura i el parentiu com perquè no es pugui traçar una línia de continuïtat

¹⁴⁴ Mentre al 1971 Smith parlava de “tribu” (per fer referència a un grup caracteritzat per les diferències culturals, la contigüitat i el parentiu), a *National Identity* (1991) ja incorpora la terminologia de Brass (1976) i afirma que hi ha un continu de solidaritat i diferenciació des de la “categoria ètnica” (fent referència al grup que presenta unes característiques culturals distintives però sense significació política), a l'ètnia o “comunitat ètnica” (amb un comunalisme ètnic exclusiu) i a la nacionalitat (un grup ètnic amb una sobirania nacional, una unitat sobirana en un sistema federal o almenys un control corporatiu sobre l'educació local). V. Smith (1991).

entre l'ètnia pre-capitalista i la nació que sorgeix després. Es tracta d'una premissa interessant però certament discutible. I la resposta que s'ofereixi depèn en gran mesura del nivell de dependència/independència que s'atribueixi als diferents factors en joc: condicions materials, cultura i societat.

Així doncs, la proposta última de Smith és partir del reconeixement de la base ètnica de la nació per centrar-se en analitzar com es passa de l'una a l'altra, pas que considera un procés de reforma sociocultural. Estic molt d'acord amb ell en què cal buscar la base ètnica del nacionalisme per tal de poder-lo entendre millor, si bé no comparteixo en absolut que es pugui afirmar una idea de nació o de sentiment nacional en el període antic. Crec que és per aquest camí per on ha d'anar la investigació del nacionalisme. I que aquí el paper de l'antropologia és fonamental. Perquè si no pot passar, com de fet li passa a Smith, que s'apliqui una mirada primordialista i estàtica de l'etnicitat. I que s'acabi posant massa l'accent en aquesta base ètnica, oblidant aquells elements no-ètnics que es donen en la modernitat i que, en alguns casos, converteixen l'ètnia en nació. Recordem una vegada més que la clau per explicar el nacionalisme no està en l'ètnia *per se*, sinó en allò que converteix l'ètnia i l'etnicitat en políticament legitimadora del poder. És a dir, que posar l'accent en les continuïtats entre ètnia i nació no ha de fer oblidar que l'important són les discontinuïtats: si la llengua i la identitat cobren importància política en la modernitat és perquè se les usa amb *noves* finalitats polítiques i econòmiques. I aquesta és la diferència entre els temps antics i moderns: quan – per unes causes que en la teoria de Smith no queden prou ben determinades –, l'etnicitat passa a ser la base que legitima les noves formes de poder. Estic d'acord, doncs, en què *“la estructura premoderna de los grupos étnicos debería tener un importante peso específico a la hora de determinar cómo se llega a formar la nación moderna. En otras palabras, los líderes y las élites no gozan de autonomía frente a tradiciones étnicas previas o a su cultura cuando elaboran esos proyectos para construir una nación que los instrumentalistas modernos les atribuyen. Se ven limitados por las creencias e ideas sobre el pasado y por las culturas de comunidades concretas.”* (Smith 2000:318). Però hi afegiria: es veuen limitats com a punt de partida, però aquestes idees també són creades, seleccionades i manipulades (per tothom, elits i masses). I cal veure, també, com i per què es produeix aquest fet. Tant a Europa com a la resta del món on s'escampa la doctrina nacionalista. És ben cert que *“no se puede entender*

la naturaleza concreta de los nacionalismos indio, keniata o nigeriano sin tomar en consideración las culturas y tradiciones de estas comunidades y estratos." (Smith 2000:199). Però, alerta! Sense oblidar tampoc que l'ètnia no és una entitat estable i homogènia. I que cal veure què s'entenia per ser indi, keniata o nigerià quan es va formular el discurs nacionalista anticolonial i quins van ser els grups socials implicats en aquest procés de definir la "indianitat", "keniatitat" o "nigerianitat".

D'aquesta manera, doncs, en la seva "conversió" teòrica Smith ha passat de considerar el paper de la *intelligentsia* desplaçada com el factor causal que origina l'aparició del nacionalisme a relegar-la gairebé a una simple presència testimonial, necessària en tant que és aquella que dóna veu a les creences sentides pel "poble". L'actual Smith assumeix que les nacions i el nacionalisme s'han acabat convertint en part constituent de l'estructura mateixa de la societat moderna, i que han estat absorbides i assimilades per la gran majoria de les poblacions del món. De manera que la retòrica i els lemes acolorits d'alguns intel·lectuals són com a molt, extres decoratius, la cirereta del pastís (sic): *"En otras palabras, los intelectuales nacionalistas sólo resultan importantes en la medida en que articulan y ayudan a dotar de coherencia a sentimientos populares fundamentales, a percepciones y actitudes que proceden tanto de símbolos preexistentes, recuerdos, mitos, valores y tradiciones que los intelectuales recogen para crear sus ideologías de la nación, como de las necesidades del presente moderno."* (Smith 2000:213)

El nacionalisme esdevé així un moviment de majoria perquè la nació, en tots els continents s'ha convertit en el tipus més normal d'organització política. I el nacionalisme és avui el principal criteri legitimador de l'organització social i política. A Smith no li sembla plausible que tot plegat sigui simplement la creació d'uns intel·lectuals trastornats i recolzat per una massa de gent seduïda per les seves visions. A parer seu el concepte de "tradició inventada" no fa prou justícia a la complexitat de la reconstrucció simbòlica que hi ha darrera; dóna massa pes a l'artifici i assigna un paper excessiu als fabricants de les tradicions. La integració nacional només es pot fer quan la propaganda o el missatge transmès per l'estat o les elits expressa i amplifica sentiments populars pre-existents. La ideologia no és simplement el producte de la labor dels intel·lectuals i les seves idees

només són socialment eficaces en la mesura en que s'entremesclen amb nocions populars preexistents i records col·lectius. Només així les elits poden mobilitzar gran nombre de persones.

Jo diria que probablement la solució està en un punt intermedi, ja que si bé el missatge pot haver de sintonitzar amb els sentiments de la població de base, no s'han de negligir els mitjans que el poder o les intel·lectualitats tenen per fer extensives aquestes idees, i per utilitzar mecanismes que ajudin a "representar-les" (cerimònies polítiques, estàtues, festivitats...). Sembla que Smith confon entendre la nació com un producte social amb creure que només és pura enginyeria social. I en el seu rebuig a un instrumentalisme mal entès, s'oblida de l'ús polític que es pot fer d'aquesta atracció ètnica (per part de totes les classes socials, però uns amb més poder que d'altres), també dins de l'ètnia. Si no se'l pot acusar de primordialista per la seva afirmació explícita de que el nacionalisme és una construcció ideològica moderna, sí que segueix essent en gran mesura un primordialista d'ètnia.

De tota manera, se li ha de reconèixer a Smith el mèrit d'haver estat dels primers autors en fer un treball d'anàlisi de les diferents teories del nacionalisme, fet que l'ha convertit en un referent dins d'aquest camp. Des de les seves primeres obres ha intentat oferir una clarificació terminològica i analítica que posés ordre enmig del maremàgnum de propostes teòriques que s'han fet en l'estudi del nacionalisme, amb l'objectiu d'apropar-se el màxim possible a una explicació global del fenomen. Fruit d'aquesta voluntat de concreció sempre ha estat molt curós en les definicions que ha utilitzat. I ha establert unes distincions analítiques (entre ideologia, moviment i sentiment nacionalista) i tipològiques del nacionalisme que són exemplars. En aquest sentit considero molt encertada la seva interpretació de que hi ha un nucli dur o "doctrina nuclear" en tots els nacionalismes, que és el que els dóna un caràcter comú. I que permet parlar del "nacionalisme" com a fenomen general per sobre de les seves diferents manifestacions històriques. Les múltiples formes i versions que ha pres la doctrina al llarg de la història es deuen a les idees secundàries que en cada cas concret s'afegeixen al nucli dur en funció de les circumstàncies històriques i de la base ètnica sobre la qual es formula el nacionalisme concret (Smith 1971).

Ara bé, encara que Smith critiqui als perennialistes pel fet de que no distingeixen entre l'edat de les ètnies de l'era de les nacions, lamentablement la seva proposta cau en el mateix error. Posa tant l'accent en la *continuïtat ètnica*, que segueixen sense quedar prou clares les raons del pas d'una categoria a l'altra. I, sobretot, per què no totes les ètnies passen a ser nacions. Però el què és més greu, els seus escrits estan plens d'afirmacions contradictòries. I de tant en tant encara parla de nacions o sentiments nacionals en el passat, esborrant la fràgil línia que se suposa que havia de distingir l'ètnia antiga de la nació moderna.

Crec que aquesta confusió general que Smith mostra sobre l'antiguitat de la nació es deu a que l'autor assimila l'etnicitat polititzada directament amb la nació, com si no hi hagués altres formes polítiques de reivindicar l'etnicitat que no siguin aquesta figura. És aquesta confusió el què el porta a afirmar la presència d'algunes formes de nació en l'època medieval. A més aplica la idea de continuïtat ètnica per a períodes excessivament amplis, fins i tot al llarg dels segles, per a algunes comunitats com la grega o la jueva. Però encara que el discurs nacionalista afirmi que hi ha una continuïtat entre l'Antiga Grècia i la Grècia moderna, caldria per veure quins elements s'han pogut "mantenir" realment iguals al llarg de tant temps. Possiblement l'únic que es manté al llarg de tants anys és una creença actual en què tots aquells que es denominen amb el mateix etnònim, "els grecs", comparteixen alguna cosa amb els seus predecessors. Però fins i tot el significat que els grecs contemporanis atribueixen a "ser grec", i els elements que destaquen de la seva forma de "ser grec" com a procedents del passat poden tenir poc a veure amb com eren els seus "avantpassats" i la interpretació que aquells feien del "ser grec". Si és que la feien. Així mateix, és difícil saber què mantenen encara del seu passat històric els jueus contemporanis, ja que fins i tot l'hebreu utilitzat com a llengua oficial compartida (no la llengua religiosa), és un invent de la modernitat i fruit de la construcció del nou estat hebreu després de la Segona Guerra Mundial¹⁴⁵. És a dir, es fa difícil parlar d'una "memòria social" que es mantingui estable durant un període de temps tant llarg com el que Smith proposa. I sobretot, que es conservin iguals els elements que el grup actualment ha seleccionat i segueix seleccionant com a determinants de la identitat del grup.

¹⁴⁵ Sobre l'invent de la llengua hebrea moderna, vegeu Langella (1994).

John Hutchinson (1987) per la seva banda, és un historiador de la sociologia molt proper a Smith que sembla que intenti aplicar directament la proposta teòrica de Smith al cas empíric irlandès. Hutchinson fa una clara distinció entre el nacionalisme cultural i el polític, als quals interpreta com a confrontats i successius: quan en falla un sorgeix l'altre. I analitza els tres ressorgiments nacionals culturals moderns de la història irlandesa. Seguint el model de Smith, els interpreta com una revitalització regeneradora del grup ètnic (en desacord tant amb tradicionalistes com amb modernistes) en èpoques de crisi, ja que ofereixen una resposta al conflicte arrelat entre els móns de la religió i la ciència. Potser pel fet d'analitzar el cas irlandès, el seu esquema dóna una importància desproporcionada a la religió. En tot cas, d'acord amb el paradigma etnosimbolista, reivindica un àmbit propi per a la cultura en el procés de formació de nacions. I remarca el paper important que desenvolupen els records i els símbols a l'hora de definir la naturalesa i la història de la nació, i d'assegurar l'afecte de la gent a la seva nació. Reforçant així la idea de Smith de que hi ha un vincle entre les nacions modernes i els llaços ètnics preexistents.

En definitiva doncs, la proposta etnosimbolista pretén recollir el millor i evitar el pitjor de: els primordialistes (la importància del fet ètnic), els perennialistes (la presència d'una nació i una identitat nacional en èpoques pre-modernes), els modernistes (l'aparició d'un nacionalisme de masses en la modernitat basat en identitats prèvies) i els instrumentalistes (l'ús i manipulació dels símbols ètnics efectius). Amb aquest objectiu integrador, Smith (1986) ofereix una explicació de les tres vies per a la formació de les nacions segons la comunitat ètnica de partida (per "incorporació burocràtica", per "mobilització vernacle" i per "assimilació de l'emigració") que pretén que pugui ser d'aplicació universal, tot i que reconeix les diferències entre el nacionalisme originari d'Europa i el nou nacionalisme d'Àfrica. No estic gaire segura de que ho aconseguixi.

Però sí que ho aconseguix per a d'altres, com Jaffrelot (1993), que afirma que la potència del paradigma està justament en la seva capacitat per integrar d'una manera jerarquitzada els principals principis d'explicació que han ofert les diferents teories del nacionalisme elaborades des de cada paradigma. Segons el francès els plantejaments etnosimbolistes resituarien la difusió de les idees en el marc de les societats receptores per

analitzar com s'engrana aquest impacte en un procés de creació ideològica per reestructuració d'una cultura ètnica a vegades molt articulada i rica: *“El proceso de reforma cultural aparece, pues, en el origen de la emergencia del nacionalismo como ideología, y las motivaciones emanadas del interés subtienden la implicación de la intelectualidad, mientras que el recurso de ésta a métodos instrumentales pretende movilizar la “nación” en todos sus componentes sociales. De aquí un modelo secuencial en el que se encuentran los principales puntos de aplicación de las teorías examinadas hasta aquí, pero a un nivel subordinado en relación con la dimensión ideológica (...)”* (Jaffrelot 1993:248). Li sembla, doncs, una perspectiva particularment pertinent perquè permet integrar certs aspectes de les teories del conflicte socioeconòmic i de l'etnonacionalisme. I de fet és la que ell mateix ha utilitzat per explicar l'emergència dels nacionalismes ètnics a l'Índia (v. Jaffrelot 1988). En tot cas, aquesta via és per Jaffrelot el millor camí perquè la sociologia francesa, centrada en l'anàlisi dels símbols i els discursos, pugui prendre el relleu als treballs anglosaxons que fins ara han monopolitzat el debat sobre el nacionalisme.

Em temo que no comparteixo aquesta visió optimista de Jaffrelot sobre el treball dels etnosimbolistes. Del que sí estic segura és que aquesta perspectiva posa definitivament en primer terme i ben clarament la importància del fet ètnic per a la comprensió del fet nacional. I precisament per això, reclama la participació directa de l'antropologia per veure com es defineix l'ètnia i com funciona. Per evitar que una mala interpretació de l'etnicitat pugui perjudicar el que podria ser una bona interpretació del nacionalisme.

3.5. Postmoderns

En aquest apartat faré un repàs (que ha de ser necessàriament breu) a les tendències generals que s'han anat seguint en els últims anys. Com ja he dit al principi del capítol, es fa difícil estar al dia de les últimes novetats sobre l'estudi del nacionalisme que es produeixen en l'actualitat. *“El resurgimiento del nacionalismo en Europa oriental, y en todas partes, en la última década ha activado, con la única excepción de los más rezagados, un resurgimiento incluso mayor en el estudio del nacionalismo. Como asunto*

caliente, el nacionalismo se ha trasladado rápidamente de las primeras páginas a los contenidos de los periódicos, de la periferia (a menudo la periferia distante) al centro de muchos campos y subcampos de estudio. Esta nueva importancia del nacionalismo tiene sus pros y sus contras. Por una parte, la fuerte demanda de conocimiento – y de soluciones- sobre el nacionalismo ha traído nuevas oportunidades, recursos y atención a este campo. Por otra parte, su rápida expansión ha fortalecido las corrientes analíticas originales en el estudio del nacionalismo, amenazando con erosionar (o simplemente, dado el volumen de la nueva literatura, con abrumar) los logros analíticos realizados previamente en trabajos complejos de Benedict Anderson, John Armstrong, John Breuilly, Ernest Gellner, Anthony Smith y otros estudiosos.” (Brubaker 1998:352-353, èmfasi seu).

En general, doncs, es tracta d'un moment on predomina la descripció per sobre de l'anàlisi: es produeixent multiplicitat de textos de caire específic que descriuen estudis de cas i investigacions de tipus històric i comparat sobre nacionalismes concrets, en detriment dels intents de fer propostes teòriques que ofereixin una visió general del fenomen. Això ha limitat la producció de caire teòric i, en canvi, ha multiplicat la publicació de *readers* on es recullen els textos “clàssics” dels principals autors del debat (v. Hutchinson & Smith (ed) 1994 i 1996 i Guibernau & Rex (ed.) 1997) o bé es recullen anàlisis crítiques de les principals propostes teòriques elaborades fins ara (v. Balakrishnan 1996; Periwal 1995; Hall & Jarvie 1996 i J.A. Hall (ed.) 1998).

Considero que la publicació en forma de reculls col·lectius es tracta d'una bona fórmula per donar a conèixer els diferents autors que estan treballant temes propers a la qüestió nacional i els seus treballs. Especialment aquells que es produeixen per l'efecte de l'impuls d'investigació que representa l'ASEN a la *London School of Economics*. I que aquest fet mostra que en els estudis del nacionalisme ja s'ha arribat a un cert grau de maduresa que permet recollir en un llibre de lectures, textos que es poden considerar “clàssics” del tema. Per altra banda suposo que aquesta pràctica d'editar *readers* i *case-studies* també respon a la tendència general postmoderna que predomina dins les ciències socials d'avui dia, en què es tendeix a fer aproximacions locals i a renunciar a les grans teories i a la narrativa a gran escala.

En el cas de l'estudi del nacionalisme, la tendència ha estat anar abandonant paulatinament els paradigmes explicatius generals (com els que pretenien oferir Kedourie, Hobsbawm, Gellner o el mateix Smith), i se'ls ha substituït per models limitats i intents d'explicació d'aspectes concrets, normalment contemporanis, de les nacions i els nacionalismes. La majoria de propostes contemporànies mostren una tensió entre el desig d'explicar el fenomen del nacionalisme i el desig de fer notar les maneres en què els fets històrics escapen a qualsevol mena d'explicació general (Periwal 1995:231). Simplement s'argumenta que qualsevol teoria que està basada en la deducció no pot, per definició, cobrir tots els fets. I que, per tant, cal rebutjar afirmacions generals que no tinguin en compte les variacions específiques. Aquest tipus d'argumentació acaba negant, doncs, qualsevol intent de teoritzar sobre fenòmens socials complexes. Els historiadors i els antropòlegs (com per exemple Hroch i Hann a Periwal 1995) semblen més propers a tal posició que els seus col·legues de les ciències polítiques i sociològiques (com Armstrong i J.A. Hall també a Periwal 1995), els quals tot i reconèixer la necessitat de tenir cura històrica i etnogràfica, creuen que és possible trobar una teoria general del nacionalisme que es pugui fer correspondre als fets empírics.

Aquests treballs, doncs, intenten explicar problemes culturals i polítics específics en àrees concretes del món, proporcionant un bon cúmul d'informació empírica i històrica que pot ajudar a millorar futures propostes explicatives del nacionalisme. De tota manera, farien bé de no oblidar tots aquests autors que les seves descripcions, per molt limitades que siguin al cas concret que estan intentant explicar, es fan inevitablement des d'una idea general de què és el nacionalisme; idea que els porta a considerar com a tal el fenomen concret que estan descrivint. És a dir, que darrera de l'anàlisi de cas sempre hi ha una orientació teòrica i una manera d'entendre el nacionalisme que condiciona la forma com s'aplica aquesta anàlisi al fet concret. Per tant, si hi ha una idea subjacent del funcionament i característiques del nacionalisme que orienta la descripció (i fins i tot l'elecció del cas que es vol estudiar), estaria bé que aquesta fos explícita i estigués clarament desenvolupada abans d'encarar qualsevol intent d'investigació empírica local. Fet que no sempre succeeix. Com afirma Smith (2000:383): *“En ausencia de una nueva metanarrativa englobadora, todas las ‘pequeñas narrativas’ parciales tendrán que basarse en, y extraer tácitamente su significado de, una u otra versión de las metanarrativas existentes. Esto no puede ser*

bueno ni para una comprensión social sistemática, ni para el desarrollo de políticas sociales ni para la metapolítica. Evidentemente, la investigación debe centrarse sólo en una pequeña parte del panorama general, pero los significados y sentidos sólo pueden ser clarificados en términos de ese marco más amplio. Y si ese marco se da tácitamente por sentado y no es objeto de escrutinio, tanto los resultados como el proyecto de investigación en su conjunto pueden ser puestos en entredicho.”

Tot i que s'aixequen veus crítiques que intenten revelar els defectes i les exageracions de la metanarrativa moderna, segons Smith aquestes ofertes de paradigmes alternatius fins avui no han aconseguit tenir eco entre la majoria dels especialistes en aquest camp. La seva valoració final és que: *“El resultado es que los estudiantes se enfrentan a una poco envidiable elección entre paradigmas inadecuados, paradigmas insostenibles o una serie de estudios analíticos limitados a problemas específicos relacionados con este campo de estudio.”* (Smith 2000:262). A parer seu l'única alternativa viable és una crítica interna des de la modernitat, una prolongació dels seus encerts. De tota manera sembla que en els últims anys estan apareixent algunes obres alternatives que pretenen recuperar una visió global de les teories del nacionalisme, tal com exemplifiquen les obres ja publicades de Calhoun (1993; 1998), Smith (2000), Özkirimli (2000) i Conversi (pendent de publicar). El temps ens dirà si es tracta només de notables excepcions o si són un indicador d'una tendència més general

En termes generals es pot dir que els treballs postmoderns, tal com el seu nom indica, proposen una anàlisi que parteix de l'assumpció del paradigma modernista però que pretén superar-lo, estendre'l al què es considera una fase de desenvolupament social “postmoderna”. Parteixen d'entendre el nacionalisme com una construcció moderna, una construcció social i cultural de les élites nacionalistes que pretenen l'homogeneïtzació cultural de l'estat-nació. Ara bé, enlloc de fer una lectura materialista del nacionalisme, el prenen com un artefacte cultural, una narrativa, de manera que les nacions i el nacionalisme esdevenen un text crucial dels temps moderns creat per les elits que es pot i s'ha de desemmascarar. La tasca de l'analista consisteix justament en descompondre'l, en desvelar les seves formes i els seus continguts per posar de manifest les necessitats i interessos d'aquelles elits i estrats que es beneficien d'aquestes narracions o les utilitzen.

En gran mesura es pot dir que continuen la línia iniciada per Hobsbawm i Anderson (amb la idea d'*invent de la tradició* i de *comunitat imaginària* respectivament), els quals esdevenen, des d'una lectura retrospectiva, la inspiració i el punt de partida; els antecedents on es troben els arguments que justifiquen les tendències actuals. Afirmar Smith (2000:256) que, encara que no intencionadament, l'obra d'Anderson i el seu accent en la "imaginació" de la nació ha proporcionat els mitjans per negar les premisses modernistes bàsiques: ha minat l'estatut ontològic de la nació com a comunitat real, de manera que ja no cal pensar una explicació estructural general dels grups històrics de nacions. Els postmoderns portarien l'anàlisi de les narratives i del discurs a l'extrem. De manera que la idea de la "identitat nacional" és considerada inherentment problemàtica i es dediquen a descompondre-la en els seus components narratius (v. Bhabha 1990 i Chatterjee 1986). I en fer això acaben soscavant alguns dels pressupòsits modernistes de partida, ja que en problematitzar la idea mateixa d'identitat nacional trenquen amb la creença en la *realitat social* de la nació i el poder de les ideologies nacionalistes. Això és el que hauria portat a la dissolució del modernisme clàssic, reemplaçat per les anàlisis més petites i limitades postmodernes actuals.

Per altra banda, si bé la visió postmoderna no té res a veure amb les postures marxistes, coincideix amb aquestes en el sentit d'argumentar que el nacionalisme i la nació són fenòmens històrics en procés de desaparició. Segons els postmoderns a causa de la tendència general a la globalització. D'aquesta manera la nació i el nacionalisme esdevenen productes culturals artificials, amb una ubicació històrica precària, i en procés de desaparició per les tendències històriques generals que porten a la desaparició del model d'estat-nació tradicional. Les forces polítiques internacionals tendeixen cap a un món global i supranacional que per dalt farà desaparèixer la funció de l'estat, alhora que hi ha un ressorgir de les identitats locals i ètniques per sota. Amb la globalització, les identitats s'hibridaran i fragmentaran, i les poblacions tendiran a una creixent diversificació. La forma futura de la societat és la civilització urbana, on domina una jerarquització poliètnica que no deixa lloc per a discursos homogeneïtzadors com el nacionalista.

No és la meua intenció qüestionar aquí aquesta idea de que l'actual globalització econòmica comporta realment una fragmentació cultural i política. Però sí que vull apuntar

que en principi aquesta fragmentació *per se* no sembla que hagi d'explicar la desaparició del nacionalisme, com a doctrina ni com a moviment. Ja que, de fet, el nacionalisme s'ha donat històricament en societats heterogènies i pluriètniques, malgrat que el discurs pretengués donar una falsa imatge d'homogeneïtat. En aquest sentit sembla que els plantejaments actuals estableixen una dicotomia entre uns temps passats homogenis i una modernitat heterogènia que, a parer meu, és força discutible (tot i reconèixer que sí que varien els nivells quantitius d'aquesta heterogeneïtat en l'actualitat respecte al passat).

En tot cas, afirma Smith (2000) que la descomposició postmoderna de la nació fa presagiar la defunció de la teoria del nacionalisme. Les concepcions postmodernes posen en entredit la concepció "realista" de la nació, ressaltant el seu caràcter fragmentari i efímer, l'erosió de les formes considerades immutables i els límits clars. S'han descartat els antics models sobre el desenvolupament de la nació i gran part del paradigma nacionalista on s'inscrivien. En la seva crítica a la idea de nació unitària els postmoderns posen de manifest com n'és de fictici el seu fonament, que està ancorat en les narracions favorites dels que les propugnen. Un exemple d'aquest tipus de plantejaments pot ser l'obra de **Rogers Brubaker** (1996), que en denunciar la reificació social de la nació en les pròpies teories del nacionalisme, reflecteix les noves tendències més situacionals i crítiques de l'anàlisi de la identitat i l'ètnicitat. Brubaker (1998:382-390) fa una crítica al què anomena "realisme de grup" en l'estudi de l'ètnicitat i el nacionalisme i que es correspon a la perspectiva que considera a les nacions i els grups ètnics com a entitats reals, com a col·lectivitats substancials, duradores i profundament delimitades. Aquesta idea de la nació considera el món social compost de blocs culturals clarament distingibles entre ells pels seus trets particulars. Argumenta que aquesta comprensió del món social és profundament problemàtica, i que en els últims anys hi ha hagut diversos desenvolupaments en la teoria social (l'interès en les formes d'interconnexió en la vida social; les teories de l'acció racional individualista; teories més constructivistes que veuen el grup com quelcom construït, contingent i fluctuant; i l'emergent sensibilitat postmodernista pel fragmentari i efímer) que han qüestionat aquesta interpretació. Són desenvolupaments dissímils i fins i tot contradictoris, però han convergit en el qüestionament del fenomen dels grups, tot i que encara, *"en nuestra forma de hablar y escribir cotidiana, reproducimos grupos étnicos y nacionales al hablar de 'serbios', 'croatas', 'estonios', 'rusos', 'húngaros', 'rumanos'*

como si fueran grupos internamente homogéneos y externamente delimitados, incluso como si fueran actores colectivos unitarios con propósitos comunes.” (Brubaker 1998:383). Proposa que enlloc de considerar a la nació com una comunitat real, estable i duradora, l’entenguem bàsicament com una categoria pràctica, que la nacionalitat és un forma política i cultural institucionalitzada i que el fenomen nacional és un succés contingent. La qüestió és si, com afirma Smith (2000:150), a part de tot això, la nació segueix essent una realitat en la forma de *“una comunidad viva que siente, cuya existencia tiene consecuencias muy reales y poderosas.”*

Possiblement aquesta visió tant negativa dels estudis postmoderns de Smith és resultat del seu enfocament perennialista (i en certa mesura encara essencialista) de la nació. Un enfocament que el porta a negar aquests tipus d’anàlisis construccionistes (o deconstruccionistes) del concepte de nació en tant que categoria abstracta. Sigui com sigui, em sembla exagerat carregar sobre les espatlles d’Anderson la responsabilitat o “paternitat” dels desenvolupaments postmoderns contemporanis. Per una banda, perquè el propi Anderson s’ha negat a acceptar la substitució de les explicacions de tipus causal per l’anàlisi literària de textos. I per una altra, perquè el moviment postmodern és molt més ampli dins les ciències socials com per considerar que s’origina només i especialment dins les teories postmodernes gràcies a la influència d’un sol autor.

Özkirimli (2000) no comparteix aquesta visió tant pessimista de Smith sobre els postmoderns. Afirmar que el sorgiment de noves teories en l’estudi del nacionalisme està relacionat amb una transformació més general en les ciències socials, que reflecteixen els canvis del món globalitzat en el qual ens movem, i que aquestes inèrcies són positives per a l’avenç del coneixement sobre el nacionalisme. Les tendències temàtiques que guien els estudis del nacionalisme dels anys noranta van molt lligades a l’aparició més general de nous àmbits d’estudi en les ciències socials, com són els moviments feministes, l’escriptura d’històries alternatives, les anàlisis dels moviments migratoris, ...etc. En aquest sentit troba especialment important el creixement dels *“cultural studies”*, que impliquen un treball interdisciplinari per retornar la cultura a les ciències socials; un fenomen que ràpidament s’institucionalitza a Gran Bretanya (per exemple al *Birmingham Center for Contemporary Cultural Studies*) i als EUA (on el treball inter-disciplinari es dóna sobretot entre els estudis

literaris, els estudis filmics, l'antropologia i els anomenats estudis "de dones"). Aquests nous desenvolupaments incorporen les visions proporcionades per perspectives epistemològiques alternatives, especialment el feminisme, el post-colonialisme i el postmodernisme, i això es veurà reflectit en els estudis contemporanis al voltant del nacionalisme. Però, sobretot, es generalitzarà una nova interpretació de la cultura, que és entesa com un concepte profundament contestat, amb significats contínuament negociats, revisats i re-interpretats, ja que ara està clar que la cultura no està divorciada de les fragmentacions socials.

Els efectes d'aquest marc general de desenvolupament teòric de les ciències socials en les teories del nacionalisme es reflecteixen, doncs, en una obertura de la mirada que s'havia aplicat fins aleshores. Özkirimli (2000) situa a les múltiples i variades aportacions contemporànies sota el denominador comú de "postmoderns" perquè considera que comparteixen un denominador comú: totes aquestes propostes creuen en la necessitat de transcendir la polarització entre modernistes i perennialistes; i tenen la voluntat de proposar noves formes de pensar sobre el fenomen nacional. Són *post-moderns* perquè les seves propostes no són revolucionàriament noves, sinó que continuen emmarcades dins una perspectiva propera a la tradició modernista. Però són *post-moderns* també perquè qüestionen les assumpcions principals de l'ortodòxia clàssica i exploren els temes que aquesta havia negligit o ignorat.

Això implica canvis suficients com per parlar d'una nova etapa en l'estudi del nacionalisme, on destaquen dues novetats importants que generen dues línies pròpies de treball:

1. Per una banda, per primera vegada es qüestiona el paper que té la idea de nacionalitat dins les nostres pròpies societats. Una idea que durant massa temps havia estat donada per garantida i impedia una bona anàlisi del nacionalisme, que quedava reduït a les demandes explícites d'independència o autodeterminació "dels altres"; és a dir, dels nacionalismes minoritaris o explícits. Aquí destaquen les anàlisis que descriuen la dimensió diària i inconscient de reproducció del "nacionalisme banal" (v. Billig 1995 i Balibar 1990), i la deconstrucció postmoderna dels significats atorgats a les identitats nacionals (a través de la

cultura popular i altres formes "textuals) dins les nostres pròpies societats. Crec que cal destacar especialment el llibre de Michael Billig (1995), que des de la psicologia social posa per fi l'accent en un dels elements més importants del nacionalisme: que no és només una ideologia de creació de l'estat-nació o de reivindicació de les (etno)nacions que busquen la independència, sinó que és un discurs habitual i quotidià en el dia a dia de tots els estat-nació. I que això en permet la seva reproducció. És un hàbit ideològic que es transmet a través de múltiples vies tan domèstiques i subtils que esdevé banal i s'invisibilitza. Aquest fenomen explica, per exemple, l'habitual consideració que el nacionalisme sempre és cosa dels altres (i és valorat en negatiu), mentre que la nostra adhesió a la nació es defineix com un "sa patriotisme". L'obra de Billig és realment significativa i tornarà a sortir en les conclusions de la tesi, ja que la seva proposta encaixa molt bé amb la meua pròpia interpretació del nacionalisme.

En aquesta primera línia d'investigació Smith hi inclou també estudis no sempre directament relacionats amb el nacionalisme però sí amb qüestions que tangencialment hi tenen a veure, com la discussió al voltant del concepte de multiculturalitat versus interculturalitat (v. S. Hall 1992 i Taylor 1998). I hi destaquen els estudis que es dediquen a l'anàlisi de l'impacte dels moviments de població en la perspectiva de l'Estat nacional, posant un èmfasi especial en els efectes de la migració en les identitats dels desplaçats però també en la població receptora en forma de racisme modern, xenofòbia i/o exclusió dels drets de ciutadania per a les minories.

2. Per altra banda hi ha la gran aportació que significa la incorporació en l'anàlisi de les "altres veus" que fins llavors havien estat negades o invisibilitzades en l'anàlisi del fenomen nacional. Es posa l'accent en les jerarquies de poder internes i externes a la nació per mostrar que hi ha veus alternatives, sovint silenciades, que qüestionen la visió hegemònica. Aquests treballs formulen estructures d'anàlisi que remarquen les experiències dels subordinats o "silenciats" en dues línies específiques: la feminista i la post-colonial.

2.a. Una de les millors anàlisis de la diversitat de perspectives en la forma d'entendre el nacionalisme és la que s'ha elaborat des de la perspectiva de gènere, des d'on s'ha fet una

forta crítica al caràcter esbiaixat per gènere dels treballs clàssics d'anàlisi del nacionalisme. Fins a temps recents, les teories més utilitzades sobre el nacionalisme ignoraven absolutament o marginaven a un paper menor la qüestió del gènere. Però en els últims 15 anys aquest "silenci" s'ha acabat irreversiblement amb l'aparició a escena d'un bast nou corpus d'autors i de teorització feminista al voltant del nacionalisme. De fet, molt abans que els postmoderns ho reivindicassin, les crítiques feministes de finals dels anys setanta ja plantejaven la necessitat de descompondre els discursos polítics i científics en termes de les desigualtats de sexe i/o gènere. I quan als anys vuitanta comencen a entrar a l'anàlisi del nacionalisme, denuncien –molt encertadament –, la manca de referències a la qüestió del gènere i al paper de les dones en els processos nacionalistes per part de les teories del nacionalisme en curs i dels seus principals autors (és a dir, de Gellner, Anderson, Hobsbawm, Smith, ...etc). Encara avui dia, després de més d'una dècada d'importants treballs des del gènere, encara no són situats en el nivell d'importància que els pertocaria¹⁴⁶. En tot cas, des dels primers treballs de finals dels anys vuitanta fins avui, hi ha hagut una creixent presència de literatura de gènere enfocada a l'anàlisi del nacionalisme. En aquest sentit destaca especialment l'aportació de figures representatives de la mirada de gènere en les ciències socials com Nira Yuval-Davis & Anthias (1989), Yuval-Davis (1997) o Sylvia Walby (1992; 2000), que varen obrir el camí que d'altres varen continuar (West 1997; Wilford & Miller 1998 i Cockburn 1998). Fins al punt que l'any 2000 la revista especialitzada de l'ASEN, *Nations and Nationalism*, hi va dedicar un número especial editat per Deniz Kandiyoti.

En general l'anàlisi del nacionalisme des de la perspectiva del gènere ha evolucionat des d'uns primers temps en què es limitava a proporcionar dades empíriques a peu de pàgina, fins a arribar a elaborar una discussió més general sobre el nacionalisme, articulant una crítica fonamental de les principals teories en problematitzar la participació diferencial per gènere en els processos nacionalistes (Kandiyoti 2000:491). Aquests tipus de treballs analitzen – sovint des d'una perspectiva explícitament feminista –, la participació (activa o

¹⁴⁶ Un exemple pot ser el mateix recull de teories de Smith (2000), que fa menció dels treballs des de la perspectiva de gènere quan parla dels plantejaments més recents però ho fa molt superficialment, sense desenvolupar en la seva anàlisi els diferents i interessants arguments que des d'aquesta posició s'han realitzat. O bé el treball més recent de Bossche (2003) que malgrat ofereix una molt interessant proposta metodològica per analitzar el nacionalisme a partir de l'anàlisi en forma de representacions socials, en cap moment no té en compte la importància de la diferència/desigualtat de gènere en la construcció i reconstrucció d'aquestes representacions.

passiva) de les dones en els discursos i les pràctiques nacionalistes. I més concretament, la forma com aquestes estan (directa o indirectament) implicades en els projectes de construcció nacional, els moviments nacionalistes i la definició de la nacionalitat, les identitats i les comunitats nacionals.

En general els treballs sobre el nacionalisme des de la perspectiva de gènere es poden situar en dos grans grups. Per una banda hi ha obres d'anàlisi del paper de la dona com a *representació* de la nació a través d'estudis empírics i teòrics sobre la utilització simbòlica i ideològica d'allò femení en processos ètnics i nacionals específics (Najmabadi 1997). Per altra banda hi hauria els treballs que focalitzen l'atenció sobre les dones com a *actors socials* implicats en els processos nacionals en formes específiques. Una fita important en aquest camp fou el recull pioner que editaren Yuval-Davies i Floya Anthias sota el títol *Woman – Nation- State* (1989), ja que significà la primera vegada que algú analitzava el lligam entre nacionalisme i gènere. El volum recull una sèrie d'estudis de cas que abracen una gran varietat de contextos polítics i geogràfics i que corroboren el model teòric esbossat per les editores del volum sobre les (com a mínim) cinc diferents maneres com les dones participen en els processos ètnics i nacionals: com a reproductores biològiques dels membres dels grups ètnics; com a reproductores de les fronteres dels grups ètnics i nacionals; com a transmissores de la cultura i agents en la reproducció ideològica; com a signifiants (*signifiers*) de les diferències ètnico-nacionals; i com a participants en les lluites nacionals, econòmiques i militars (Yuval-Davies & Anthias 1989:7). És a dir, en definitiva, com a participants actives a nivell ideològic però també pràctic en els processos polítics de les lluites nacionals. Aquesta primera proposta teòrica ha servit de marc a partir del qual s'han aplicat una sèrie d'estudis empírics, il·lustrant aquestes dimensions en diversos casos concrets.

Aquests treballs es poden considerar una excepció dins el món postmodern perquè són dels pocs que pretenen oferir una explicació global dels fenòmens que analitzen. I són considerats molt valuosos des de la perspectiva etnosimbolista perquè ajuden a millorar la comprensió de l'ús dels símbols ètnics (ja siguin masculinitzats o feminitzats) i a situar-los en un context familiar patriarcal i burgès que n'explica la forma i el contingut. En aquest camp també cal destacar els estudis sobre el paper del gènere en la definició/delimitació de

la nacionalitat (Stolcke 2000), un element que no sempre és prou tingut en compte en l'anàlisi del nacionalisme i que considero vital per a la seva comprensió. Finalment, un altre dels valors de la crítica feminista és que ens alerta del risc actual d'essencialitzar i cossificar les diferències culturals d'algunes de les propostes actuals sobre multiculturalitat. Sovint aquestes perspectives ignoren les diferències de poder dins les minories, i tendeixen a endurir els vincles ètnics i de gènere, convertint en naturals categories culturals i diferències de grup, retornant d'alguna manera als antics arguments primordialistes i naturalistes de la diferència (Stolcke 1995). En aquesta crítica a la naturalització de la diferència entre gèneres destaca especialment el treball de Cockburn (1998), que analitza organitzacions de dones que es resisteixen als projectes nacionalistes i que uneixen membres de dues comunitats en conflicte¹⁴⁷. Amb la seva recerca l'autora posa en qüestió la simplificació que sovint apareix en alguns escrits sobre els moviments de dones pacifistes, els quals estableixen una equació implícita entre formes agressives i pro-bèl·liques de masculinitat versus tendències pacifistes i cuidadores pròpies de la feminitat. I ens mostra també la varietat de tipus de nacionalisme i de feminisme que es poden trobar dins d'un projecte nacional.

En suma, totes aquestes produccions elaborades des de la mirada del gènere comparteixen dues característiques generals: l'èmfasi posat en l'ambigüïtat de les relacions entre les dones i els projectes nacionalistes per una banda; i la diferència que estableixen entre l'experiència de les societats capitalistes avançades occidentals i les colonials, semi-colonials i postcolonials per l'altra. En aquesta segona característica els treballs des del gènere coincideixen amb els nous desenvolupaments de les teories post-colonials.

2.b. La perspectiva post-colonial contemporània s'incorpora també a l'anàlisi del nacionalisme a partir dels discursos alternatius escrits des de l'anomenada perifèria. Es tracta d'autors que intenten desconstruir el discurs nacionalista incorporant la mirada dels que han patit la submissió a l'hegemonia occidental. Les experiències de les societats

¹⁴⁷ Es tracta realment d'un treball molt interessant basat en l'anàlisi de la *Women Support Network* a Irlanda del Nord (que representa dones de classe treballadora de les àrees protestants i catòliques de Belfast), el *Medical Women's Therapy Centre* a Bòsnia-Herzegovina (on una plantilla predominantment musulmana proporciona assistència mèdica i psicològica a dones sèrbies i croates traumatitzades per la guerra) i *Bat Shalom* a Israel (una aliança de dones jueves i palestines lluitant per la pau, per un estat palestí autònom i pels drets de ciutadania dels àrabs palestins dins d'Israel).

postcoloniales (v. Chatterjee 1986 i 1993) ens ofereixen les formes que hi ha de contestació dins de l'esquema del nacionalisme dominant. Una contestació que expresen figures considerades anòmales pel seu caràcter "híbrid"; és a dir, dels individus que es situen als límits nacionals oferint altres interpretacions molt més complexes i interrelacionades de les identitats (Bhabha 1990). Un dels avantatges de l'aplicació del pensament postmodern a l'estudi del nacionalisme és que canvia la concepció ortodoxa que veia als individus com a subjectes coherents amb un sentit d'identitat unificat. Ara es remarquen les diferents dimensions de la subjectivitat que estan inextricablement interrelacionades i com que, per tant, no té sentit tractar-les separatament. Cal fixar-nos en la multi-dimensionalitat de les construccions de la subjectivitat.

D'aquests plantejaments voldria destacar-ne el valor que tenen de qüestionar el discurs hegemònic a partir d'usar discursos alternatius de l'ètnicitat que posen l'accent en la idea de fragmentació i hibridació de la identitat nacional i l'augment del multiculturalisme. Ja que *"apenas puede haber duda de que las naciones occidentales modernas se han visto 'desgastadas en los bordes' y que sus miembros deben repensar asunciones anteriormente válidas sobre la comunidad e identidad nacional, a la luz de ingentes movimientos de población. También es cierto que los distintos grupos, tanto en Occidente como en sociedades no occidentales como la India, tienen formas distintas de ver e interpretar a la 'nación'."* (Smith 2000:357). Ara bé, crec que caldria fer extensible aquesta anàlisi de la multiplicitat de discursos i la seva participació diferencial en l'elaboració d'un discurs nacionalista dominant, a l'estudi del nacionalisme dels períodes anteriors a l'anomenada globalització, recordant, una vegada més, que la situació tampoc era llavors tant hegemònica com alguns discursos nacionalistes han volgut fer creure. La majoria de discursos nacionalistes hegemònics es construeixen en un joc dialèctic amb visions alternatives del ser nacional, dins i fora de les seves fronteres. Algunes d'aquestes interpretacions divergents, encara que perifèriques, a vegades aconsegueixen crear un discurs contra-nacionalista hegemònic en el seu territori i aleshores esdevenen nous nacionalismes "de reacció" (que al seu torn també poden tenir veus alternatives dins seu).

A part d'aquestes dues tendències temàtiques que segons Özkirimli es perfilen en l'estudi actual postmodern del nacionalisme (el qüestionament de la idea de la nació i la incorporació de les "altres veus"), Smith (2000:352) encara n'hi afegiria dues més:

3. Una tercera línia temàtica es seguiria del debat normatiu i polític sobre la relació entre el liberalisme i les dues modalitats de nacionalisme possible, el cívic i l'ètnic. Sobretot es pretén analitzar les conseqüències que cada una de les variants nacionalistes pot tenir per a la idea de ciutadania i quina relació poden tenir amb la democràcia liberal. Es tracta bàsicament de treballs polítics i filosòfics que defensen o critiquen les diferents formes de nacionalisme i de nacionalitat i que, a parer meu, aporten poc a la investigació del desenvolupament del nacionalisme en si. Bàsicament perquè considero que la distinció entre nacionalisme ètnic i cívic és més analítica que empírica i, sobretot, excessivament carregada de connotacions morals. De manera que aquest debat es mou en un terreny normatiu que no serveix massa per comprendre com són les coses realment (i no com ens agradaria que fossin). Smith considera que es tracta d'un debat que pot ajudar a explicar les diferents tradicions en polítiques d'immigració i aquí destacaria l'obra del sociòleg nord-americà Rogers Brubaker (1992) pel que fa a la relació entre aquestes polítiques i la normativa sobre la concessió de la nacionalitat o els drets de ciutadania. De fet es tracta d'un tema treballat bàsicament en societats d'immigració com els EUA, el Canadà i Austràlia, que són justament tres casos extraordinaris per analitzar el discurs nacionalista que gairebé mai s'han tingut en compte (més enllà de l'anàlisi del conflicte Canadà-Quebec, que se sol enfocar principalment només des de la perspectiva del nacionalisme quebequès). A Brubaker ja l'he citat anteriorment i destaca precisament per la manera com qüestiona la validesa de la distinció entre nacionalisme ètnic i cívic (Brubaker 1998:390-395). Però, sobretot, en destacaria l'esquema relacional que proposa per analitzar la qüestió nacional a l'Europa central i de l'est post-URSS, al llibre *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (1996). En aquest llibre Brubaker mostra amb diferents exemples com el nacionalisme no pot ser mai entès només en termes locals, aïllat dels nacionalismes circumdants. En el cas de la complexa situació de les minories nacionals a les zones ex-soviètiques, Brubaker (1996:4) planteja l'anàlisi a partir de tenir en compte la "tríada" que lliga a les minories nacionals amb els nous estats nacionalitzadors (on han quedat situades com a minoria després del moviment de fronteres

que significà la desaparició soviètica) i les “pàtries” nacionals externes a les quals pertanyen (o amb les quals poden construir una pertinença per afinitat etnocultural però que no els proporciona ciutadania legal). Finalment cal citar també la seva obra més recent, *Ethnicity Without Groups* (2004), on l'autor aplica els conceptes de Bourdieu – un dels autors més citats i utilitzats en el post-modernisme-, en la sociologia de l'etnicitat i el nacionalisme.

4. Finalment hi hauria la tendència més recent (especialment dins la ciència política) de fer treballs que analitzen l'impacte de l'anomenada globalització en les societats actuals. Es tracta de debats sobre relacions internacionals al voltant de la multiculturalitat, la xenofòbia, l'emigració, els drets de les minories i les formes cíviques de nacionalisme en societats democràtiques. Però també sobre la pèrdua de sobirania econòmica i política dels estat-nació, i la desaparició de la identitat nacional davant els actuals projectes supranacionals. Hi destaquen les obres de McNeill (1986), Castles et alt. (1988) i Baumann (1992), així com tota una nova fornada d'especialistes en relacions internacionals. Tots ells parteixen de l'assumpció que els estats-nació i el nacionalisme seran superats per aquesta globalització postmoderna que anirà reemplaçant la identitat ètnica, nacional i estatal per unes identitats supranacionals i globals. I troben un bon àmbit on analitzar-ho en el desenvolupament actual de la Unió Europea. I més especialment, en el procés d'elaboració de la integració política i cultural a través de l'aprovació de la nova i controvertida Constitució Europea.

Es tracta d'un debat encara en joc i només el temps demostrarà qui té raó i qui no. Però potser cal tenir en compte que ni la globalització és tant nova (potser ho són els nivells i la rapidesa dels seus efectes, però el món fa molt temps que està interconnectat econòmicament i política), ni els estats-nació tenien absoluta sobirania abans, ni deixen de tenir-la absolutament ara. Encara avui en dia la política internacional es mou a partir dels estats, i no sembla que la comunitat internacional estigui disposada a acceptar fàcilment la modificació del mapa polític, posant en qüestió la sobirania d'Estats concrets¹⁴⁸. I, per altra

¹⁴⁸ A no ser que es tracti de circumstàncies històriques molt especials, on coincideixin estats especialment debilitats amb un context internacional on el suport als moviments d'independència construeixi un nou repartiment del poder que afavoreixi els interessos dels estats capitalistes dominants. Com va ser el cas de la majoria de processos d'independència postcomunistes.

banda, sembla que els processos de globalització tendeixen tant a una homogeneïtzació de trets cultural, com simultàniament a una accentuació de les reivindicacions d'identitat. Ja que, no ho oblidem, en la reclamació de la identitat ètnica no és tant important la diferència cultural real com la voluntat de reivindicar-la. En tot cas, en aquest àmbit es poden incloure també tots els treballs d'investigació sobre temes com: nivells d'integració de les diferents identitats; nacionalisme, racisme i xenofòbia en els països occidentals; conflictes bèl·lics etnonacionalistes i genocidis; diàspores, refugiats, fronteres i identitats; i moviments pannacionalistes¹⁴⁹.

Per acabar, doncs, la valoració final que es pot fer dels plantejaments postmoderns és que, tot i els límits que solen tenir alguns d'aquests plantejaments per a les ciències socials en general, en aquest període s'han plantejat idees i crítiques suggeridores per a l'estudi del nacionalisme que no cal deixar de banda. Ans al contrari: poden obrir noves vies per a contemplar el fenomen nacional si no es renuncia a l'objectiu de buscar, més enllà dels casos concrets, una explicació teòrica que, si no pot ser global, sigui el màxim d'àmplia possible. No sé si comparteixo la visió pessimista de Smith, segons el qual hi ha un paral·lelisme entre el procés de sorgiment i desaparició gradual del nacionalisme amb el procés seguit per la reflexió intel·lectual sobre el fenomen: *“la historia del surgimiento y declive de las naciones y el nacionalismos en el mundo moderno, halla su reflejo simétrico en el surgimiento y declive del paradigma dominante de las naciones y el nacionalismo, unido a todas las teorías y modelos que lo desarrollan.* (Smith 2000:30). És possible que hi hagi hagut un declinar del paradigma modernista dominant del nacionalisme. Però crec que les noves propostes (inclòs l'etnosimbolisme de Smith), si bé fan bé en recordar la importància del fet ètnic, només podran assolir una proposta explicativa satisfactòria si continuen centrant el problema en la qüestió de la modernitat del nacionalisme. Potser sí que el paradigma “clàssic” modernista està en decadència. Però potser el que cal és fer una relectura d'aquest paradigma per recuperar-ne alguns elements que han quedat parcialment amagats per les lectures posteriors que se n'han fet.

Voldria acabar aquest apartat recordant que el desenvolupament contemporani de les ciències socials ha generat una creixent interacció entre les diferents disciplines en

¹⁴⁹ Per trobar referències d'autors englobats en aquestes diferents perspectives, vegeu Smith (2000:372-380).

campus i teories en desenvolupament (com migració, raça, multiculturalisme, diàspores...). Aquesta interacció es manifesta en l'estudi del fenomen nacional en la forma d'un èmfasi renovat en la naturalesa interdisciplinària del nacionalisme com a subjecte d'investigació i en la necessitat d'aplicar aquesta mirada conjunta en el seu estudi: *"The term 'interdisciplinary' is usually taken to mean not being constrained by the boundaries of specific academic disciplines and adopting an eclectic approach in the study of a particular problem. In this sense, nationalism has always been an interdisciplinary subject. Scholars have made use of concepts and theories developed in a variety of disciplines, ranging from sociology and political science to international relations and psychology. However, the studies of the last decade differed from their predecessors in two respects. First, scholars no longer confined themselves to traditional disciplines and incorporated insights developed in such areas as women's studies, race relations theory, discourse analysis, postcolonial theories into their analyses. Second, special emphasis was laid on the multidimensional character of 'subjectivity' (...)." (Özkirimli 2000:197-198)*

No cal ser un gran observador per veure de seguida que en aquest caràcter interdisciplinari de l'anàlisi del nacionalisme Özkirimli s'ha descuidat de citar, precisament, la disciplina antropològica i la seva aportació. A recollir precisament la mirada antropològica, i la importància de la seva participació en l'estudi del nacionalisme, està dedicada justament la segona part d'aquesta tesi.

CAPÍTOL 4

CONCLUSIONS DE LA PRIMERA PART: L'ESTUDI DEL NACIONALISME I EL PAPER DE L'ANTROPOLOGIA

No voldria acabar aquesta primera part de la tesi sense fer una petita avaluació del què s'hi recull en les seves pàgines. Recordem que l'objectiu que perseguia aquest apartat era donar una visió general de com s'ha desenvolupat històricament l'estudi del nacionalisme dins les diferents ciències socials. La idea era repassar quan i com s'havien elaborat les diferents aproximacions teòriques al fenomen, revisant els principals autors, paradigmes i conceptes desenvolupats, per tal de poder situar millor després l'aportació específica de la disciplina antropològica en el procés de construcció d'un marc teòric d'aproximació al nacionalisme. He intentat fer el repàs tenint en compte la relació que hi sol haver entre els canvis de paradigmes i d'orientacions teòriques, i el marc històric i sociopolític on aquests es produeixen; acció que al seu torn ha de servir per poder entendre millor aquests canvis.

L'aproximació ha hagut de ser necessàriament breu i limitada, però espero que sigui suficient perquè després sigui més fàcil contextualitzar històricament i teòrica les propostes específiques dels antropòlegs que apareixen en la segona part de la tesi i en quins paradigmes s'emmarquen les propostes que s'han fet des de la nostra disciplina. I especialment per avaluar quina ha estat l'aportació específica de l'antropologia en aquest discurs explicatiu general del nacionalisme. En tot cas, el repàs a les teories del nacionalisme en les ciències socials treu a la llum algunes conclusions que caldria tenir en compte com a útil punt de partida a l'hora d'elaborar una futura proposta teòrica d'aproximació al fenomen nacional. I que indiquen per quins camins cal buscar la relació de l'antropologia amb les altres ciències socials pel què fa al tema de l'estudi del nacionalisme.

La primera conclusió que apareix clarament a la vista després del repàs que s'ha fet en els capítols anteriors és que, en relació al temps que fa que el fenomen nacionalista ha aparegut en l'escena històrica, les aproximacions científiques per explicar-lo han estat

força tardanes. Fins i tot si acceptem la proposta de datació més tardana, que situa l'aparició del nacionalisme com a ideologia i moviment a finals del segle XVIII, estem parlant d'un fenomen amb més de dos cents anys d'història que només en l'últim mig segle ha estat objecte d'una tasca de reflexió específica per part de les ciències socials. Ha calgut esperar al període d'entreguerres perquè es apareguin els primers intents d'aproximació al tema a partir dels treballs historiogràfics que descrivien l'origen i difusió del nacionalisme des d'Europa Occidental cap a la resta del món. Però no serà fins als anys seixanta quan realment hi hagi un interès específic en intentar explicar les causes i funcions del nacionalisme. Tot i l'obra pionera d'alguns modernistes com Deutsch, serà en aquesta dècada i la següent quan es començarà a iniciar un corpus teòric suficient al voltant del tema com perquè es pugui afirmar que aquest està essent treballat amb profunditat des de les ciències socials. A la segona part de la tesi confirmarem si la participació de l'antropologia en l'estudi del nacionalisme coincideix amb aquesta datació o no. Podria donar-se el cas que des de l'antropologia ja s'haguessin plantejat qüestions relacionades amb la nació en un període anterior i que, per allò de la separació disciplinar en els temes d'estudi, aquest fet hagués passat desapercbut per a la resta de ciències socials. O bé el contrari: que per alguna raó que caldria determinar, l'antropologia no entrés al tema fins molt més tard que la resta de ciències socials. Com ja hem vist en el repàs, la participació als anys seixanta d'autors com Geertz o Gellner no ens situa pas en aquesta última hipòtesi.

Si es té en compte, doncs, aquesta tardança en enfrontar l'anàlisi del nacionalisme, el balanç final que ofereix el corpus teòric sobre el nacionalisme no sembla tant negatiu com alguns autors afirmen. En definitiva estem parlant d'un lapse de temps de només quaranta anys en el qual s'ha arribat a produir una literatura sobre el nacionalisme francament remarcable, tant a nivell quantitatiu com qualitatiu. És cert que encara queda molt camí per fer. Especialment pel què fa a la necessitat de trobar uns mínims acords teòrics que serveixin de base comuna sobre la qual construir un marc interpretatiu del nacionalisme que vagi més enllà del paradigma des d'on treballa cadascú.

Aquesta diversitat en les perspectives utilitzades per afrontar el fenomen és la segona de les característiques que més destaca del repàs anterior. Gairebé en el mateix moment en què s'inicien els primers intents d'afrontar amb rigor el tema del nacionalisme

ja apareixen les diferents maneres d'interpretar la nació i el nacionalisme que donaran forma als actuals paradigmes explicatius en funcionament. Aquesta diversitat de paradigmes generalment és interpretada com a problemàtica perquè s'entén que contraposa posicions tan irremeiablement enfrontades que impossibiliten arribar als acords teòrics mínims necessaris per a l'avenç científic. Però penso que també es pot fer la interpretació contrària i valorar-les positivament: com una suma d'aportacions que, cadascuna des de la seva perspectiva, enriqueixen el coneixement de les diferents cares d'un fenomen clarament polièdric. Crec que s'avançarà molt en el coneixement del nacionalisme si partim de l'assumpció de que es tracta d'un fenomen complex que requereix de la participació de diverses disciplines i perspectives per a poder-lo afrontar amb èxit. I quan parlo de la participació de les diferents ciències socials, no em refereixo a adoptar plantejaments pluridisciplinaris que es limiten a complementar els arguments propis amb aportacions procedents d'altres disciplines. Sinó a que, d'una vegada per totes, es portin a terme pràctiques realment *interdisciplinàries*, on no es treballi només amb la *suma* d'aportacions (històriques, polítiques, econòmiques, psicològiques, socials i culturals) sinó que *s'analitzi la interrelació* entre tots aquests elements com a part explicativa del fenomen. I potser caldrà fer el mateix pel que fa a la diversitat de paradigmes: no es tracta de veure què diuen els diferents paradigmes per determinar qui té raó i qui no, sinó d'utilitzar els encerts de cada paradigma per obtenir una visió interrelacionada dels fenòmens de què s'ocupen cada un d'ells. La pregunta que queda oberta, doncs, és fins a quin punt aquests paradigmes són realment tant oposats i irreconciliables com s'afirma des d'algunes posicions.

Precisament el repàs a les diferents perspectives ens mostra com els matisos interpretatius enriqueixen i multipliquen les possibilitats d'aproximació explicativa al nacionalisme. I desdibuixen la línia d'oposició entre paradigmes. Especialment quan l'estudi del nacionalisme comença a entrar en el camp de l'etnicitat, moment en què es comencen a barrejar dos temes i dos debats que fins llavors havien funcionat per separat. A partir d'aquí es complica el joc de combinacions possibles i es fa més complexa la contraposició paradigmàtica. Si en un principi el debat sobre el nacionalisme es mantenia en una fàcil dualitat de paradigmes entre *modernistes* i *perennialistes* que discutien sobre la datació de l'origen del nacionalisme, mica en mica aquesta discussió ha anat passant a

segon terme. S'ha acceptat d'una manera més o menys consensuada l'origen modern del nacionalisme com a moviment i ideologia. La majoria d'autors situen a finals del segle XVIII el ple desenvolupament de la ideologia nacionalista, i al segle XIX el seu desenvolupament com a moviment polític de masses (si bé en alguns casos específics les arrels ideològiques es poden trobar en antecedents cronològicament anteriors). Però la discussió més important s'ha desplaçat cap a determinar l'existència de la nació i el seu caràcter: és a dir, si és una construcció ideològica o bé una realitat empírica, i si té relació o no amb un grup ètnic preexistent. I aquest debat ha acabat sobreposant-se amb el debat que s'estava produint en aquells moments entre *primordialistes* i *instrumentalistes* sobre el caràcter de l'ètnia. Simultàniament la discussió historiogràfica entre *perennialistes* i *modernistes* s'ha desplaçat també a determinar si la solidaritat ètnica i els sentiments d'identitat que es donaven en les èpoques pre-modernes són o no també nacionals. És a dir, per part dels *neo-perennialistes* i *etnosimbolistes* segueix oberta la discussió de si la nació i el nacionalisme com a sentiment d'identitat de grup és anterior a l'aparició del nacionalisme com a ideologia i moviment polític.

Amb el temps, doncs, l'anàlisi s'ha anat fent més complexa i s'han multiplicat les combinacions de paradigmes possibles. Ja no ens movem amb la doble oposició del principi que simplificava tota la discussió en enfrontar a *primordialistes* i *instrumentalistes* per una banda i a *perennialistes* i *modernistes* per l'altra. Tampoc funciona la tendència general a fusionar les dues oposicions fins a establir-ne una de sola que enfrontaria a *perennialistes-primordialistes* versus *modernistes-instrumentalistes*. Amb l'avenç teòric i el refinament de les propostes elaborades a partir de les aportacions dels diferents autors, les combinacions possibles es multipliquen (tot i que les combinacions lògiques que finalment s'han donat realment són menors que les possibilitats numèriques disponibles). Ara bé, per fer aquesta combinatòria cal anar en compte de separar la interpretació *perennialista* o *modernista* de l'ètnia de la que s'aplica a la nació, perquè poden no coincidir. I ambdues poden diferenciar-se segons l'aproximació *primordialista* o *instrumentalista* que se'n faci. Tenint en compte totes les combinacions possibles de les variables en joc surt una taula com la següent¹⁵⁰:

¹⁵⁰ Aquesta és una taula aproximada de les posicions generals que es poden defensar i on més o menys s'hi poden incloure els diferents autors. Són molt conscient del risc de fer aquesta mena de classificacions, que sempre són injustes amb la riquesa de matisos de les propostes teòriques específiques de cada autor. La taula

		NACIÓ			
		PERENNIALISTA		MODERNISTA	
ÈTNIA	PERENNIALISTA	Perennialistes "clàssics" (Kohn, Seton- Watson)	Neoperennialisme (Armstrong, Grosby)	Primordialistes - biològics - culturals	Modernistes "clàssics"
	MODERNISTA	-----	-----	-----	Modernistes "crítics" (Brass 1991)
		PRIMORD.	INSTRUMENT.	PRIMORD.	INSTRUMENT.

1. Hi hauria un perennialisme "clàssic" que és el que es va donar en les primers interpretacions històriques del nacionalisme i que mantindria una visió perennialista tant d'ètnia com de nació. Si bé en aquells primers anys no se sol explicitar l'ètnia ni la concepció que es té d'ella, en general apliquen una mirada primordialista als dos fenòmens.

2. Hi hauria un "neo-perennialisme" que a partir dels anys vuitanta sí que es planteja explícitament el tema de l'ètnia. Aquesta perspectiva segueix mantenint una visió perennialista de l'ètnia i la nació però ja no assumeix la perspectiva primordialista. Aquí

encara es podria complicar més si hi afegíssim una distinció entre la concepció *perennialista* i *modernista* del nacionalisme.

s'hi podria incloure el primer Smith, que com que va oscil·lant entre aquesta posició i la següent, l'he posat a cavall dels dos apartats.

3. Si filem més prim podríem dir que hi ha una tercera variant que distingeix entre un perennialisme d'ètnia i una interpretació modernista de nació, a la qual es considera un fenomen nou i diferent als que es donaven abans de la modernitat. Tots aquests autors coincideixen amb els primordialistes (biològics i culturals) en l'element comú d'aplicar una mirada primordialista de l'etnicitat. Tot i que, lògicament, aplega autors amb importants matisos interpretatius dins seu:

3.a. Un modernisme "primordialista" com el de Connor, que si bé assumeix la modernitat de la nació, la basa en una ètnia i fa una interpretació primordialista d'ambdues.

3.b. Un modernisme "etnosimbolista" representat per les últimes propostes de Smith, que aplicaria una mirada modernista i instrumentalista de la nació però que segueix essent perennialista i força primordialista en la seva interpretació de l'ètnia.

3.c. La important distinció que hi ha entre el primordialisme biològic i el primordialisme cultural.

4. Hi hauria un modernisme "clàssic" representat per Deutsch i l'escola del "*nation-building*" que aplicarien una mirada modernista i instrumentalista de la nació. En general aquests autors no presten gaire atenció al fet ètnic. Tot i reconèixer la seva presència no el tenen en compte com a fenomen d'anàlisi i no plantegen cap interpretació per a l'ètnia. De tota manera dels seus plantejaments es pot deduir un sentit primordialista de l'ètnia, encara que la consideren un fenomen en extinció per la pràctica assimilacionista de transferència de la lleialtat de l'ètnia cap a l'estat.

5. Hi hauria un modernisme "crític" que proclama rotundament una mirada modernista i instrumentalista de la nació. Si bé aquests ja incorporen la presència de l'ètnia com a element de l'anàlisi, no acaben de donar-li un lloc clar en l'explicació del nacionalisme i solen limitar l'abast i la importància de la seva antiguitat. Solen parlar més de cultura i

ruptura cultural que d'ètnia, la qual apareix més aviat com un element de fons, gairebé decoratiu, que està en l'argument però que no hi té una funció clara.

6. I finalment es podria parlar d'un modernisme "instrumentalista radical" que no sols afirma la modernitat i instrumentalització de la nació, sinó també de l'ètnia i que s'exemplifica amb claredat en l'obra de Brass de 1991. En aquesta última classificació podem posar-hi també als postmoderns, si bé la majoria d'ells queden fora de l'esquema perquè la seva aproximació limitada a l'anàlisi específica de la nació i el nacionalisme com a discurs els situa bastant al marge de la metanarrativa dels paradigmes.

7. Queden sense representants les possibilitats que no semblen tenir una lògica explicativa, ja que és difícil que algú defensi una nació perenne i una ètnia moderna, ja sigui des d'una lectura primordialista o bé instrumentalista. Així mateix sembla complicat proporcionar arguments primordialistes per explicar la modernitat de l'ètnia i la nació. Però no descarto que algun dia pugui aparèixer alguna proposta teòrica en aquest sentit que ens hagi de fer modificar la tipologia oferta aquí.

En definitiva, doncs, la tercera conclusió que destaca enormement del repàs de les teories del nacionalisme és la constatació de que actualment l'anàlisi del fenomen nacional està indistriablement lligada al fet ètnic i a la interpretació que fem d'aquest. Hem vist com, lentament, el debat sobre el nacionalisme es va encaminant cap a la introducció en l'anàlisi del fenomen de l'ètnia i l'etnicitat. Aquest és un tema que justament també en els anys setanta s'instaura com un objecte d'estudi en alça en l'antropologia i en les altres ciències socials (i dins del qual, també, des de l'inici s'estableix un intens debat entorn a la perspectiva amb què cal afrontar-lo). Si en un primer temps les teories del nacionalisme podien elaborar-se sense fer referència explícita a l'etnicitat, va arribar un moment en el desenvolupament teòric en què "*el estudio de las ethnies (término francés que significa 'comunidades étnicas') se convirtió en fundamental para comprender por qué y dónde se formaron naciones concretas y por qué los nacionalismos, aunque todos sean formalmente parecidos, poseen rasgos y contenidos tan específicos.*" (Smith 2000:336). Lògicament la reivindicació de la identitat ètnica i la comunitat ètnica com a punt de referència sobre el qual aixecar l'edifici teòric per a la comprensió del nacionalisme no es produeix en la resta

de paradigmes amb el mateix èmfasi que utilitzen els etnosimbolistes de la cita. Però si es fa una anàlisi buscant la presència, explícita o subjacent, de l'ètnicitat en les diferents teories del nacionalisme, es percep com aquesta està present en totes elles: com un element fonamental en les teories de primordialistes, perennialistes i etnosimbolistes; en una posició més secundària en modernistes, instrumentalistes i postmoderns.

Si ens remuntem als "precursors" que hem vist en el primer capítol, és clar que en aquells moments no es parlava d'ètnia ni com a terme ni com a concepte. Trobem només algunes referències a la cultura quan els primers pensadors polítics discuteixen sobre la nacionalitat i la nació. Renan, per exemple, recull la importància de la cultura per al discurs nacionalista alemany quan reclama la força de la voluntat per sobre de les característiques culturals "objectives". Encara menys referències a l'ètnia es troben en els pensadors marxistes, si bé recordem que els austromarxistes plantegen la importància de la cultura per poder fer front al fenomen nacionalista. Bauer per exemple, feina una definició cultural de la nació com a "comunitat de caràcter" que no s'allunya gaire de les definicions que s'elaboraran després sobre el grup ètnic. I que en certa manera està recollida en la definició de Stalin de la nació en termes objectius i subjectius alhora.

Pel que fa als "pares fundadors" de les ciències socials, Smith (1983) afirma que Durkheim, sense parlar explícitament d'ètnia, atribueix un rol a les tradicions comunals o ètniques al món actual en la forma de la solidaritat mecànica. Segons Smith, el pensador francès ja reconeixia que el sentit de comunitat ètnica no ha estat erosionat per la modernització o la mobilització social quan afirma que tota societat és una societat moral, i que els individus avui tenen un fort sentiment de dependència de la societat igual que en els temps passats. Es tracta d'una consciència col·lectiva i una solidaritat mecànica que no desapareixen davant l'impacte de la urbanització, la secularització i l'especialització laboral. És clar que aquesta és una lectura presentista de Durkheim per part de Smith, que intenta fer-li dir alguna cosa sobre l'ètnia que aquell no va dir explícitament. Qui sí en va parlar, però, fou Weber. I no només en parlà, sinó que és l'únic dels precedents que estableix una relació directa entre ètnia i nació. Així mateix Weber ressalta el paper de la cultura i l'oposició amb l'altre per a la identitat, utilitzant una perspectiva subjectiva de l'ètnia que reconeix metodològicament complicada per aplicar en l'anàlisi. Weber té el

mèrit no només de ser l'únic "precursor" que fa referències directes sobre el tema (encara que incompletes), sinó també d'aplicar una mirada sobre l'ètnicitat i la nacionalitat francament moderna, o propera a posicions modernes.

Però caldrà esperar una colla d'anys perquè algú reculli el testimoni intel·lectual de Weber pel què fa a l'estudi del nacionalisme. Després de la I^a Guerra Mundial i fins als anys seixanta el tema ètnic no apareix en escena. Els historiadors del període d'entreguerres que fan la història del desenvolupament de les grans "nacions" europees no plantegen la qüestió. Tampoc ho faran en els estudis sobre la difusió del nacionalisme que s'elaboren després de la segona Gran Guerra. En aquests treballs el tema ètnic queda totalment al marge de l'estudi del nacionalisme i només parlen de la nació *per se* (encara que en realitat estiguin aplicant una mirada profundament primordialista i basada en elements ètnics per entendre els lligams emocionals de la nació). Tampoc apareix en els primers treballs modernistes que als anys seixanta inicien els estudis sobre les causes i funcions del nacionalisme. Els científics polítics de la modernitat com Deutsch o l'escola del *nation-building*, subestimen la importància del fet ètnic en el Tercer Món (mentre simultàniament és negat al Primer i al Segon Món). Si apareix l'ètnia, sempre és d'una manera indirecta i mai com un factor a tenir en compte en l'explicació. En gran mesura els teòrics de la modernització creuen que la modernitat i l'accés a la "civilització" dels països acabats de descolonitzar a partir del desenvolupament d'un estat modern, acabarà amb aquestes lleialtats "menors" que associen amb certes formes de primitivisme. Deutsch posa l'accent en la construcció de la nació (estat) a partir de la mobilització social. I, tot i reconèixer l'existència del fet ètnic, no li presta atenció, pressuposant que la població abandonarà la seva pertinença ètnica per integrar-se, a partir de l'assimilació, a la nova identitat estatal (que se suposa sense trets culturals ni ètnics). Per la seva banda els neo-marxistes crítics amb el colonialisme es centren en la nació i el nacionalisme entesos com a construccions modernes de la burgesia i les elits natives. I posen tant l'accent en la base econòmica, que no apareix enlloc ni la diferència cultural ni la identitat ètnica (ni primordial ni perenne), com a element a tenir en compte. Si de cas apareix en algun moment és per explicar el seu ús instrumental pels interessos de la classe dominant. Només un heterodox com Nairn reconeix que el desenvolupament desigual del capitalisme actua sobre una base ètnica preexistent, però no l'explica ni la utilitza com a element explicatiu

de la seva teoria. Apareix com un decorat, com un teló de fons sobre el qual es sobreposa l'element econòmic causal.

Però això durarà poc temps més. A partir dels anys setanta cada vegada més caldrà tenir en compte el fet ètnic per a l'anàlisi del nacionalisme. Primordialistes culturals com Geertz o Connor (però també instrumentalistes modernistes acèrrims com Hobsbawm), posen sobre la taula la importància de l'ètnicitat. I inicien el debat sobre la relació entre ètnia i nació quan es plantegen explícitament quines són les fonts emocionals d'adhesió a la nació i com funcionen. Mentre aquests autors parteixen de la nació per arribar a descobrir la importància de l'ètnia, els primordialistes biològics per la seva banda fan el camí a la inversa: parteixen del debat sobre l'ètnia i van a parar a la nació en estendre l'explicació de l'ètnicitat al nacionalisme. Sigui quin sigui el camí que han seguit fins a arribar al mateix punt, uns i altres aconseguixen que, a partir de llavors, les posicions teòriques sobre el nacionalisme hagin de reservar un espai al fet ètnic en les seves propostes. Neo-perennialistes per una banda, i modernistes crítics per l'altra, centraran el debat justament en determinar la importància que cal concedir a aquest passat ètnic per entendre el nacionalisme i explicar la nació. Els primers reclamen una aproximació històrica de *llarga durada* que busca en el passat ètnic les arrels de la nació moderna (si bé alguns encara afirmen la presència simultània de l'ètnia i la nació en els temps anteriors a la modernitat). Els modernistes per la seva banda s'adonen que el fet ètnic intervé en el procés i li comencen a prestar atenció, tot i que no sempre li donen un lloc en l'explicació. O ni tant sols el defineixen com a concepte a usar (de fet tant Kedourie com Gellner parlen més de cultura i ruptura cultural que no pas d'ètnia i d'identitat ètnica). La principal discussió teòrica es centrarà en les arrels ètniques de la nació moderna i la importància que té el passat ètnic per explicar el nacionalisme: per a uns és vital, per a d'altres circumstancial. La clau està, doncs, en determinar el nivell d'ús i/o manipulació d'aquestes arrels per part del nacionalisme en la construcció de la nació. I al voltant dels dos elements en joc, grup ètnic i ús polític de la identitat, ens movem entre la posició dels etnosimbòlics que posen l'accent en l'element ètnic i els instrumentalistes que posen l'accent en la manipulació. I ni uns ni altres no tenen en compte el paper que el biaix de gènere té en tota aquesta qüestió.

I així està el tema avui. És a dir, el debat sobre el nacionalisme ha quedat absolutament sobreposat al debat sobre la interpretació primordialista o instrumentalista de la identitat. Tot plegat, doncs, posa definitivament sobre la taula la qüestió de l'ètnicitat per a la comprensió del nacionalisme i la importància de l'antropologia en el desenvolupament d'aquest objecte d'estudi. En el passat i en el futur.

En el passat, perquè precisament un dels elements que més destaca en el repàs que hem fet del procés de creació teòrica és la constatació que algunes de les principals aportacions teòriques són fetes per antropòlegs com Geertz i Gellner, les obres dels quals han esdevingut un referent inexcusable en la literatura sobre el nacionalisme. És necessari, doncs, veure amb detall quina ha estat la participació directa de l'antropologia en el debat sobre el nacionalisme. I també de manera indirecta a través de l'estudi dels grups ètnics i l'ètnicitat que tanta influència ha tingut en la discussió al voltant del nacionalisme. En aquest sentit el repàs dels diferents autors ha tret a la llum la importància que ha tingut la lectura de Barth i la proposta situacional de l'ètnicitat basada en l'oposició nosaltres/ells per a les teories del nacionalisme més recents.

Però també la importància de la participació de l'antropologia en l'estudi del nacionalisme en el futur. Perquè la lectura de les teories del nacionalisme ens ha mostrat també que en el debat sobre la relació entre ètnia i nació hi destaquen autors com Smith o Connor que justament no són especialistes en la matèria. D'aquí alguns dels problemes que tenen per distingir l'ètnia de la nació. Crec que cal plantejar seriosament com pot ajudar el nostre coneixement etnogràfic i transcultural sobre els grups ètnics a entendre millor les semblances i diferències entre els dos fenòmens: què tenen en comú i què ofereix de nou la nació respecte a l'antic grup ètnic. Distinció que al seu torn ens permetria analitzar millor com es passa, si és que es passa, de l'una a l'altra. Quan això succeeix. Perquè una qüestió important que queda oberta aquí és que - en contra del que pot semblar que hauria de ser el "desenvolupament normal" del procés d'adquisició de la consciència nacional/nacionalista -, no sempre hi ha la presència d'una forma de nacionalisme allà on hi ha un grup ètnic polititzat. Caldria esbrinar quan i per què passa això. L'absència de nacionalisme potser ens pot indicar millor que la seva presència quines són les diferències entre ètnia i nació. I quines han de ser les condicions estructurals o circumstancials que permeten la

transformació de l'una a l'altra i l'aparició del nacionalisme. O quines permeten la seva presència simultània (com passa en certs grups dels EUA). La comparació intercultural ens permet conèixer millor què és i com funciona un grup ètnic. I evitar caure en l'error, força freqüent en les altres ciències socials, de fer afirmacions falses o generalitzacions essencialistes sobre els grups ètnics que acaben perjudicant la interpretació de la nació. En la segona part de la tesi veurem fins a quin punt el desenvolupament teòric de l'antropologia va encaminat a participar en aquest debat o no.

Un altre element que sorgeix del repàs de les teories del nacionalisme és la constatació de que hi ha un greu problema terminològic que enfosqueix l'anàlisi. I el què és més greu, que dificulta la possibilitat d'arribar a construir un corpus teòric unificat. Tot i les constants proclames per millorar l'anàlisi oferint definicions precises dels termes en joc, no tothom fa l'esforç de Connor d'explicitar en cada moment com entén *tots* els conceptes que utilitza. D'altra banda, cada vegada hi ha més consciència de que la discrepància terminològica respon a la diferent interpretació teòrica que hi ha darrera, cosa que fa incomparables les propostes explicatives. Com hem vist, el debat sobre l'antiguitat de la nació depèn principalment de com aquesta sigui definida. Així mateix passa amb la qüestió de l'antiguitat del nacionalisme en tant que sentiment: depèn de com es defineixi l'adjectiu "nacional" es pot afirmar que el sentiment de grup premodern és o no també una forma de nacionalisme.

En els darrers temps el debat cronològic sobre la datació del nacionalisme s'està desplaçant cap a determinar quins nivells de participació social es requereixen per poder parlar de moviment nacionalista i, simultàniament, a com es pot determinar aquesta participació. Sembla que les diferents tendències teòriques estan d'acord en concedir un important paper a les intel·lectualitats i al seu desarrelament *cultural* en el procés de desenvolupament del nacionalisme. Però no hi ha acord en els nivells de participació que s'ha d'adjudicar a aquests i altres grups socials per poder parlar de *sentiments nacionals* generalitzats. Ni la direcció que ha d'emprendre l'anàlisi. Els modernistes tendeixen a fer una anàlisi elitista (o *top-down*) que parteix del discurs de les elits i que els dona el paper principal de l'auca en accentuar la seva capacitat d'invenció i/o imposició d'imatges i símbols de la nació en la construcció del discurs i la identitat nacionalista. Aquesta

interpretació afavoreix la idea de que el nacionalisme comença *només* quan apareixen els escrits nacionalistes i s'inicien les accions polítiques nacionalistes actives per part d'aquesta intel·lectualitat compromesa. En canvi els etnosimbòlics i els primordialistes (però també Hobsbawm) posen l'èmfasi en què cal estudiar el nacionalisme des de baix, i no basar-se només en el què diuen els líders o els escrits de la premsa, sinó veure què pensen les masses de tot plegat. I plantegen la possibilitat que hi hagi present un sentiment nacional ampli *abans* que la *intelligentsia* elabori explícitament un discurs polític nacionalista. De manera que el nacionalisme com a sentiment és cronològicament i lògica anterior a l'aparició del nacionalisme com a moviment. I n'explicaria el seu sorgiment.

La qüestió dels nivells de participació en el nacionalisme planteja dos problemes greus: un de teòric i l'altre metodològic. Per una banda, a nivell teòric, com es determina l'aparició del nacionalisme? Quan existeix com a sentiment de pertinença, encara que sigui difús? Quan és elaborat explícitament en forma de discurs ideològic per part d'una elit? Quan el discurs intel·lectual esdevé la base per a un moviment polític, encara que sigui minoritari? O bé cal esperar que aquest moviment polític estigui secundat per una proporció important de la població? Per altra banda, a nivell metodològic, quin és el criteri utilitzat per determinar la participació de la "gent" en el nacionalisme? Cal que les masses (o una part) expressi un sentiment nacional? Com s'expressa aquest sentiment i com el podem detectar si és difús? Cal que tingui una expressió pública a partir d'una participació política activa? Quina mena d'acció política expressa aquest sentiment? Cal militar en un partit nacionalista? Cal ser-ne votant? Simpatitzant? Com assegurar que el sentiment nacional és el principal element que determina la participació de la gent en aquestes activitats polítiques? Smith (2000:292-293) ho plantejava en aquests termes quan criticava els dubtes de Connor al voltant d'aquest tema: "*¿Cómo podemos medir la extensión y difusión de la concienciación colectiva? Connor es muy consciente de lo limitado de nuestros recursos, especialmente en lo que hace a épocas premodernas y las clases sociales más bajas. Pero ¿deberíamos basarnos en cuestionarios y tendencias de voto para establecer el grado de formación nacional? ¿Acaso sólo se puede afirmar que la nación existe cuando una mayoría vota en las elecciones nacionales? Este criterio parece demasiado restringido. Supone asumir, en primer lugar, que la nación es necesariamente un fenómeno de masas. En segundo lugar, que la concienciación es imprescindible para la*

participación, y además, en tercer lugar, que en las democracias la participación se mide siempre a través del voto.”

No és la meua intenció resoldre ara aquest debat. Només en volia deixar constància, afegint-hi dos comentaris. Per una banda que la dificultat d'analitzar els elements emotius ja la va constatar Weber fa temps. I per l'altra, em pregunto si en el fons només estem desplaçant cap a la nació i el nacionalisme un problema que ja estava sense resoldre en la definició d'ètnia i en el debat sobre l'etnicitat. Com determinem la pertinença ètnica? Quan tenim un grup ètnic i com s'expressa l'etnicitat? Cal també que sigui un fenomen de masses? Es tracta d'un debat important al voltant de com gestionar la identitat de grup en l'anàlisi científica i que potser funciona en paral·lel en els casos de l'ètnia i la nació. En els últims temps sembla que l'estudi del nacionalisme està tendint cap a un èmfasi (possiblement excessiu) a l'element més subjectiu de les identitats culturals col·lectives. Segurament és certa la crítica de Smith de que una perspectiva excessivament instrumentalista del nacionalisme es troba molt limitada per explicar un fenomen que no sempre exhibeix la racionalitat que s'esperaria de la conducta humana: *“Por medio de las instituciones, los recuerdos, las reglas, los mitos, los valores y los símbolos, los individuos se ven unidos en grupos sociales capaces de perpetuarse a sí mismos durante generaciones e influir sobre la conducta de sus miembros, no sólo por medio de recompensas y sanciones, sino como resultado de la socialización, el ejemplo, el mito, la ideología y el simbolismo. Por encima de los análisis de preferencias y estrategias racionales, sería necesario que una teoría general en este campo que intentara ofrecer una explicación más completa y convincente sobre las naciones y el nacionalismo, entrara a considerar asimismo estos procesos y mecanismos.”* (Smith 2000:137). És cert que aquests processos intervenen també en el nacionalisme. En antropologia els anomenem enculturació i fa temps que hi treballem. Una altra vegada, doncs, sembla que la participació de la nostra disciplina pot oferir una via per ampliar la comprensió del nacionalisme.

Ara bé, precisament la nostra experiència amb aquests processos ens alerta de no sobreestimar la importància dels lligams de grup, la suposada uniformitat en el sentiment de pertinença i la “irracionalitat” de les conductes. I pel que fa a l'anàlisi del nacionalisme,

ens adverteix de la dificultat de fer afirmacions sobre l'existència i extensió d'una ideologia, sentiment i moviment ja de per si variable en la seva presència i intensitat al llarg del temps, tant en l'experiència vital dels individus com en la vida social del col·lectiu. Sabem que hi pot haver un desenvolupament desigual de la consciència nacionalista i que hi ha molts elements externs que incideixen directament en aquest "despertar" nacional. Caldria doncs, refinar els criteris a adoptar per poder fer bones anàlisis dels casos concrets estudiats i poder-ne derivar propostes teòriques generals sobre el nacionalisme.

En definitiva, per sobre de totes les discrepàncies paradigmàtiques, el què semblen posar sobre la taula les diferents interpretacions del nacionalisme és que l'element característic i definitori del nacionalisme és que converteix els elements culturals en objecte de disputa política. El que no queda prou clar sempre és què s'entén per cultura i com es produeix aquesta disputa. El debat de fons que enfronta a uns i altres és precisament sobre on s'ha de posar l'accent, contraposant la base cultural (reivindicada des de les posicions primordialistes) als objectius polítics del nacionalisme (accentuats pels instrumentalistes). Però justament la clau per entendre el nacionalisme està, tal com demostrà Gellner, en la *conjunció* estructural dels dos fenòmens. I només els treballs que posin l'accent en la relació i no en la contraposició entre cultura i política semblen obrir una via fructífera d'anàlisi.

Per anar acabant ja, només voldria remarcar dos elements que han anat apareixent en el procés d'anàlisi del nacionalisme però que a parer meu encara no han pres el relleu que es mereixen en l'estudi del nacionalisme. Per una banda hi ha la qüestió de la importància del concepte de sobirania per a entendre el nacionalisme. Si bé la sobirania popular és un element clau per descriure el nacionalisme modern que s'articula a finals del segle XVIII i principis del XIX (i malgrat que és un dels elements principals en el debat sobre l'autodeterminació nacional dels pensadors de finals del segle XIX que hem vist en el capítol dels "precursors"), sembla que ha rebut poca atenció en el debat teòric posterior. Només apareix citat directament en la definició de Connor, però lamentablement aquest es centra tant en la qüestió de l'ètnia que sembla que perdi de vista la lluita pel poder que implica la idea de sobirania. Per sort, sembla que en els plantejaments més actuals sí que hi

ha interès en anar associant el nacionalisme amb la idea de sobirania. I amb la de nacionalitat, l'altra gran absent de les teories, malgrat ser bàsica per entendre el significat polític del nacionalisme. I que al seu torn, posa de relleu el paper del gènere i el control de la reproducció en la determinació de la pertinença nacional. L'altre element que encara no sembla prou tingut en compte en l'anàlisi del nacionalisme és que, tal com denunciava Hobsbawm, aquest no pot ser mai analitzat en solitari, sinó que els casos específics només es poden entendre en la seva relació dialèctica amb els altres nacionalismes presents, siguin majoritaris o minoritaris. Una pràctica que sembla que no s'acaba d'imposar en els estudis del nacionalisme.

En definitiva, doncs, més enllà de que les obres recents postmodernes ens facin sentir més o menys optimistes, crec que el repàs dels aproximadament cinquanta anys que ocupen aquests capítols de la primera part de la tesi ofereixen un balanç, si bé no totalment satisfactori, prou positiu. Realment les ciències socials en general han tardat a considerar el nacionalisme un tema d'estudi. I ara que per fi s'està construint un cos teòric prou sòlid, sembla que alguns ja voldrien donar per acabat el tema. Però de fet, encara que certs pensadors considerin que es tracta dels últims cops de cua d'un moribund, el món segueix ple de conflictes nacionalistes no resolts. Alguns en estat latent; d'altres ben candents. I pocs d'ells amb perspectives d'una solució immediata. De manera que potser encara hauré d'utilitzar aquest cos teòric disponible per a poder fer front a la realitat social contemporània en què ens trobem.

És cert que al llarg d'aquest temps no s'ha aconseguit establir una proposta explicativa unificada ni un consens en la interpretació dels termes en joc. Però sí que s'ha aconseguit almenys clarificar quines són les posicions davant del fenomen i en què coincideixen i en què s'enfronten les diferents interpretacions. I crec que en tot aquest procés la crítica teòrica ha anat fent visibles elements bàsics a l'hora d'afrontar el nacionalisme que en un principi restaven ocults, cosa que sempre és d'agrair. D'aquesta manera, les noves propostes que es puguin elaborar en el futur ja saben que per fer una bona anàlisi del nacionalisme han de tenir en compte, com a mínim, l'especificitat de cada forma de nacionalisme respecte al fenomen nacionalista en general i respecte a les altres identitats amb què s'enfronta; han d'intentar ser ben explícits i curiosos en les definicions

dels termes que utilitzen en la seva proposta teòrica; han de tenir en compte el caràcter històric dels fenòmens, els discursos i els conceptes; han de tenir en compte els diferents nivells d'intensitat en la creença, participació i sentiment nacionalista que puguin tenir en cada moment tant els individus com els diferents grups socials en joc (ja sigui en funció del gènere, l'edat, la classe, la "raça" o l'ètnia); i han de tenir en compte els mecanismes que es poden utilitzar en cada ocasió per utilitzar els recursos d'identitat que hi ha disponibles, observant quan, com i qui els posa en marxa. En definitiva doncs, que aquells que en el futur vulguin intentar trobar noves vies explicatives del nacionalisme surten una mica més endavant del camí que fan iniciar els primers investigadors, acumulant tot un bagatge de propostes, crítiques i advertiments que aquells pioners no tenien. I en aquest camí, l'antropologia també hi ha participat. Ara és l'hora de veure i de valorar com ho ha fet.

